

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 3 **1930**
ÜHEKSAS AASTAKÄIK
T O I M E T U S

P. TREIBERG
PEATOIMETAJA

H. KRUUS / O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM

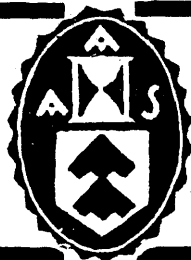
S I S U :

	Lk.
Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele. Hans Kruus.	129
Balti muinasteadlaste kongress Riias 19.—23. aug. 1930. H. Moora. .	138
Analecta estonica. P. Johansen.	145
Akadeemiline Ajaloo-Selts 10. tegevusaastal 1929—1930. H. Kleis. . .	155
Adrian Virginius'e kiri Erik Dahlberg'ile. A. Oinas.	169
Varia.	172

EESTI
RAHVUSRAAMATUKOGU
61 5729

AJALOOLINE AJAKIRI

N° 3

1930

Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele.

(Akadeemilise Ajaloo-Seltsi juubeliaktusel 4. V 1930 peetud kõne).

Eesti rahvuslik uuestisünd läinud sajandi 60-dail ja 70-dail aastail võis toime tulla ainult teatavil kultuurilisel, ühiskondlikel ja majanduslikel eeldusil. Kuid need eeldused olid ainult mullapinnaks, millesse rahvusliku juhtkonna aktiivne kasvatustöö istutas seemne, hoolitsetes selle idanemise ja taimeks kasvamise eest. Selle aktiivse kasvatustöö pearõhk langes loomulikult rahvusliku teadvuse ja isegevuse virgutamisele ja kindlustamisele.

Et selle teadvuse virgumist ja kujunemist võib mõjuvalt soodustada rahva oma minevik, mis tehtud rahvahulkadele intiimseks ja omaseks, selle kohta oli ärkamisaja juhtivail tegelasil juba alul küllalt kogemust ja teadlikkust. Eks seadnud selle ülesande Kreutzwaldi oma „Kalevipojale“, milles esitatud minevikuromantika kaotatud iseisvusaegadest pidi aitama sajandeid orjusest läbikäinud rahvale tagasi anda tema rahvusliku elutahte ja elujõu.

Oma minevikust pidi rahvas ammutama rahvuslikku julgust, teadvust ja teotsemistahet! Selle rahvuspedagoogilise ülesande teenistusse rakendati kohe alul ka rahva tõelise ajaloo tundmaõppimine ja õpetamine. Siit lähtubki kogu see ideestik, mis ärkamisaeg on annud eesti ajaloo uurimisele ja mis meile on jäänud raudvaralise pärandusena.

Niipalju kui küsimust võimalik jälgida ärkamisaja tegelaste kirjavahetustest, võime konstateerida, et juba 1863. a. lõpul, mil eesti rahvuslik liikumine oli astumas alles esimesi arglikke samme, on osa nende tegelaste keskel kodumaa eestipärase orientatsiooniga ajaloo koostamise ja väljaandmise küsimus õige elavalt harutamisel, kusjuures eriti toonitatakse sellise ajaloo rahvuspedagoogilist väärtust. Algatus sõnastatakse Peterburi eesti patriootide ringkonnas. Neli

eesti rahvasõpra — Köler, Karell, Russov ja Berendhof — on sellise ajaloo vajaduse suhtes jõudnud üksmeelsele veendumusele. Tema üldsihi ja ülesandena lausub Köler omas kirjas Hurdale — „et rahva vaimu natuke äratada“¹⁾. Seega siis veel enne, kui tekkisid ja kujunesid teised kandvamad rahvuslikud üritused, jõuti veendumusele kodumaa eestikeelse ajaloo vajaduse ja selle rahvuspedagoogilise väärtuse suhtes.

Kuid sellise ajaloo koostamiseks ja väljaandmiseks oli ette näha rida tõkkeid, mida tuli võita. Arvesse tuli siin asja aineiline külg. Kuid ürituse tähtsuse tõttu näis see siiski kõige väiksema raskusena, millest Peterburi patriootide hoolitsus pidi üle aitama. Edasi tuli arvestada ka tsensuuri raskusi. Kuid need loodeti võita pealinn rahvasõprade sidemete kaudu. Kõige suurema raskusena tajuti põhjendatult autori küsimust. Ja see pidurdaski ürituse mitmeks aastaks.

Autori suhtes paremate väljavaadete puudusel oli Köleril esialgselt kavatsuseks, et esimese eesti ajaloo koostamisel kasutataks kellegi selleks sünda isiku (näiteks Russovi) eeltööd, kuna teose rahvaliku keele eest oleks hoolitsenud J. W. Jannsen²⁾. Noor Jakob Hurt, kes temale omase erksusega rahvuslike ürituste suhtes haaras elavalt ka eesti ajaloo koostamise mõttest, ei suutnud ka kodumaal autori küsimuses avastada tagajärjekamaid väljavaateid. Kõne alla võis tema arvates tulla Fr. R. Kreutzwald. Kuid takistusena oli siin ette näha Kreutzwaldi ajapuudus ja samuti kodumaa ajaloo üksikasjade mitteküllaldane tundmine. Teise võimaliku autori — J. W. Jannseni — suhtes oli karta, et ta kirjutaks „liig aralt“. Nii jäi Hurdalgi ainsaks väljavaateks, et keegi Peterburi eesti patrioot (näiteks Russov) „eeltöö tarvilise hoolega valmis teeks“, kuna siis Hurt Tartus oleks hoolitsemise teose rahvaliku keele ja viimistlemise eest enda peale võtnud³⁾.

Nende mõtetevahetusega piirduski mitmeks aastaks eesti ajaloo soetamise küsimuse käsitus, ning jäi seisakusse kohase autori leidmatuse tõttu. Kuid see seisak ei tähendanud virgunud algatusest loobumist, vaid ainult selle paratamatut edasilükkamist. Ja 1868. a. sügisel oli areng nii kaugel, et Eesti ajaloo senise käsitluse ümbersuundamiseks võisid koguni kaks autorit tegelikult käed külge panna. Need mehed olid C. R. Jakobson ja J. Hurt — eesti ärkamisaja monumentaalsemad kujud. Mainitud aasta oktoobris Jakobson esitas avalikkusele esimese „Kolmest isamaa kõnest“. Ja sama aasta sügisel koostas Hurt omad „Pildid isamaa sündinud asjust“.

¹⁾ J. Köler J. Hurdale 31. XII 1863, Eesti Kirjandus 1911, lk. 185 (Kirja trükki toimetaja on dateerinud selle ekslikult 1869. a.).

²⁾ Sealsamas, lk. 186.

³⁾ J. Hurt J. Kölerile 7. I 1864, Eesti Kirjandus 1910, lk. 453.

Need nii eriilmelised teosed, eriti autorite temperamendilt, olid aga ühise sihi ja ülesandega. Kuigi nende teaduslik väärtus on väikene, väärivad nad ometi meil lähemat tähelepanu eesti ajalookirjanduse esimeste pääsukestena. Ja ühtlasi neil teostel peamiselt põhinebki vastus küsimusele: mida andis ärkamisaeg pärandusena eesti ajaloo uurimisele?

Lähtume nende vaatlemisel neist ülesannetest, mida seadsid neile teostele nende autorid.

Oma seisukoha iseloomustamiseks lausub Jakobson oma teose alguses ⁴⁾: „Minu nõu on siin täna Eestirahva valguse-, pimeduse- ja koidu aeg rääkida. Aga et minu sõnad eesti südamest tulevad ja ka jälle eesti südamesse peavad tungima, siis palun kohe ete, mite imeks panna, kui siin mõne asja peale tõise silmaga vaatame, kui seda seie maani on tehtud“. Edasi jutustab autor ühest eesti vallavanemast, kes talle kord sõnanud, millise austusega ta vaadanud iga Saksamaal käinu peale, pidades säärast isikut sama lugupidamisväärsiks, „kui ingel Gaabrieli, kui ta otsekohe taevast maha tuli Maarja juure“. Ja autor lisab sel puhul juurde: „Ma tänaksin oma Jumalat, kui minu tänane kõne Teie juures seda jõuaks korda saata, et mõnigi seesugune lapsealine mõte Teist saaks maha jäetud“.

Need autori endapoolsed väljendused, mis sõnastavad tema teose ülesannet ja samuti tabavalt iseloomustavad selle sisulist külge, on väga tähelepanuväärsed. Eesti rahva vaheldusrohkest saatusest tahetakse siin kõnelda. Ja mitte senise saksa käsitlemise vaimus ei taheta seda teha, vaid ümber hinnata. „Tõise silmaga“ püütakse siin vaadata. „Eesti südamest“ „eesti südamesse“ tahetakse siin kõnelda, et tõsta oleviku inimestes lugupidamist oma väikese ja sajandite kestes kurva saatuse osaliseks saanud, kuid edasitungiva ja oma olemasolu ning eluõiguse eest võitleva rahva vastu. Tahetakse tõsta lugupidamist oma rahva mineviku vastu selleks, et sel teel oleviku eestlasis tõuseks lugupidamine enese vastu, et tõuseks tõsimeelne eneseväärtuse tunne.

Need olid põhi-ideed, mida sõnastas eesti ärkamisaja suurim poliitik oma väikesele teosele, aga ühtlasi ka eesti ajalooteadusele. Brošüürikesest „Kolm isamaa kõnet“ ei saanud küll põhjanevat teost eesti ajaloo uurimisele. Kõige viljakamaks oli küll vast see, et muistse iseseisvusega eestlaste kultuurilist tasapinda esitati siin suhteliselt heledamais värves vastandina saksa ajalookirjanduse käsitlesele ja püüti näidata, et eesti esivanemad oma tubliduselt sakslasest taha ei jäänud. Kuid sedagi väidet tõestati koolituse ja meetodi puudulikkusega. Sama on maksev Jakobsoni brošüüri teistegi osade kohta. Kuid mitte siit ei otsi me selle julgelt, kuid valutava süda-

⁴⁾ C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet, St. Peeterburgis 1870, lk. 5.

mega kirjutatud kõne ja raamatukese positiivset pärandust eesti ajaloo uurimisele. Selleks päranduseks on need ülesanded, mis esitati kodumaa mineviku käsitlemisele. Selle pärandustombu osaks on ka nõue, et mineviku tundmaõppimine peab olema oma eluõiguse eest võitlevale rahvale ka kaitse- ja ründamisrelvaks. Eesti ajaloo sellise rakenduse esimeseks tulemuseks oli lühike „isamaa sündmuse raamat“, nagu ärkamisaja terminoloogia päraselt nimetati ajalugu. Kuid Jakobson ennustas õieti, kui tähendas, et see tema ajalooline brošüür eesti rahvuslikule teadvusele „rohkem kasu võib tuua, kui mõni pik ja paks raamat“. Ja ta töigi. Töi kui „tuletungal, mis Jakobson ilma sisse virutanud“, nagu iseloomustas tema vastane „Tallinna Sõbra“ toimetaja W. Eichhorn.

Samal ajal, kui Jakobson esmakordselt virutas oma „tuletungla“ kõnena rahva sekka (1868. a. sügisel), koostas J. Hurt oma „Pildid isamaa sündinud asjust“, mis aga tsensuuritõkete tõttu võisid ilmuda alles 1871. aastal „Eesti Postimehe“ lisalehes, kuna nad eriraamatuna avaldati 1879. aastal. Erinedes Jakobsoni brošüürist väliselt oma märksa suurema ulatusega, sisuliselt teissuguse aine dispositsiooniga, käsitluse rahulikkuse ja suurema obektiivsusega, taotlevad Hurda „Pildid“ samu rahvuspedagoogilisi sihte, nagu „Kolm isamaa kõnetki“ ja seisavad sellistena aukohal eesti algavas ajalookirjanduses.

Selle sihiga on seoses juba Hurda „Piltide“ saamislugu. Nad pidid ilmuma 1869. a. esimeseks eesti üldiseks laulupeoks, et ka omalt poolt virgutada ja hoogustada eesti rahvustunde ja -teadvuse tõusu. Samuti selgub Hurda ajaloolise teose siht autori enda iseloomustusest, mille ta avaldas oma „Piltide“ kohta järelsõnas nende ilmumisel eriraamatuna. Ta kirjutab: „Kui „Pildid“ esimest korda lugijate ette panin, võttis Eesti rahvas neid lahkesti vastu. Nad kasvatasivad oma jau vana aja tundmist ja äratasivad isamaa armastust... Noore ea armastuse tulega on kõik read kirjutatud, sünnitagu nemad ka lugijate südames armastust esivanemate ja kaasvendade vastu. Ühelmeel, ühendatud jõuga, väsimata — nagu meie esivanemad omal ajal — tehkem tööd isamaa põllul“⁵⁾.

Selles lühikeses tsitaadis, milles autor sõnastanud oma „Piltide“ peaülesande, helgib põhiolemuselt sama vaim, mida leidsime Jakobsoni kodumaa ajalugu käsitlevast brošüürist. Toonitatakse nimelt: „Pildid“ kasvatuks oleviku eestlasis „armastust esivanemate ja kaasvendade vastu“ ning hoogustagu neid üksmeelseks ja väsimatuks tööks. Seega seatakse kodumaa mineviku tundmaõppimisel esikohale selle rahvuspedagoogiline väärtus. Rõhutamata on jäänud siin Hurdal momendid, mis Jakobsonil toonitatud: e e s t i r a h v a ajalugu

⁵⁾ Jakob Hurt, Pildid isamaa sündinud asjust, Tartu 1879, lk. 156.

käsitluse keskusena ja kodumaa mineviku senise käsitluse ümberhindamise probleem. Kuid jälgides „Pilte isamaa sündinud asjust“ sisulisest küljest, näeme, et autor neis küsimusis on olnud täiesti teadlik ja püüdnud neid jõudumööda lahendada.

Kodumaa ajaloo senise käsitluse ümberhindamise vajadus vilkus Hurdal silmi ees juba 1864. a., kui ta kirjutas Kölerile avaldas kartust, et J. W. Jannsen eesti ajaloo koostamisel saaks kirjutama „liig aralt“, mis tähendas „liig aralt“ ümber hinnates meie ajaloo käsitlust eesti rahva seisukohalt. Ja oma „Piltides isamaa sündinud asjust“ seadis Hurt käsitluse kesksse just eesti rahva mineviku. Siin on tähelepanu pööratud eestkätt vana-eestlaste kultuurilisele, ühiskondlik-politilisele ja majanduslikule olustikule ja nende võitlusele oma iseseisvuse eest. Sellele on pühendatud $\frac{4}{5}$ teosest. Viimase pildina on esitatud lühikene ülevaade kodumaa ajaloost ordu ajal, kusjuures ka selles osas peale üldiste andmete on rohkesti tähelepanu koondatud ka eesti talupoegade olundile. Ja mis puutub kodumaa ajaloo senise käsitluse ümberhindamisse Hurda teoses, siis on see püüdnud siin kogu aeg otse juhtiv. Muistsete eestlaste ainelise ja vaimlise kultuuri taset kujutatakse suhteliselt õige kõrgena, mille loomuliku arengu viis tardumusse rahva vägivaldne saatus. Samas toonitatakse ka vana-eestlaste kõrgelt arenenud isamaa-armastust, vahvust, väsimata usinust ja üksmeelt, seades neid omadusi kaasaegseile virgutavaks ja julgustavaks eeskujuks⁶⁾.

Võrreldes Hurda põhi-ideid kodumaa mineviku tundmaõppimise programmis Jakobsoni omadega, näeme neid üldiselt ühtuvatena, kuigi nende rakenduses on olulisi lahkuminekuid, mis tingitud kummagi autori erinevast elusuhtumisest. Kuid neid ei tarvitse meie täna esile tõsta. Täna toonitame ainult seda ühist ideestikku, mis Jakobsonilt ja Hurdalt eesti ajaloo uurimisele on jäänud ärkamisaja pärandusena.

Jakob Hurt iseloomustas kord oma osa ärkamisaja võitlusis kui „eesti rahva piirivahi“ oma. See on rohkesti tabav, kuid ühekülgne võrdlus. Jakob Hurt oli eesti rahvuslikule liikumisele rohkem kui piirivaht, ta oli ka selle siseelu ehitaja ja korraldaja. Kuid kodumaa mineviku eestimeelsel käsitlemisel oli Hurt peamiselt piirivaht, vähem selle siseelu ehitaja. Sama on maksev ka Jakobsoni kohta. Piirivahtidena on nad püstitanud need peatulbad, mis on jäänud eesti ajaloo uurimisele järgnevail ajajärkudel.

Neid piiritähiseid on kolm: 1. Kodumaa mineviku tundmaõppimisel peab keskuses seisma eesti rahva ajalugu. 2. Kodumaa ajaloo senine käsitlus tuleb ümber hinnata eesti rahva mineviku orientatsioonis. 3. Kodumaa ajalugu peab olema rahvale kasvatajaks.

Need kolm kategoorilist imperatiivi eesti ajaloo uurimisele, mida

⁶⁾ Vrdl. sealsamas, eriti lk. 68 jj.

pika aastate rea kestes ei saadud mitmesuguseil takistusel küllaldaselt viljelda, andsid aga juba ärkamisajal meie rahva mineviku, tema olundi ja loomingu tundmaõppimisel konkreetseid tulemusi, mis otse raudvaralise väärtusega.

Esikohale tõusis siin ajaloolise ainestiku, ajaloolise rahva-traditsiooni, selle mõiste kõige laiemas ulatuses, kogumine. See polnud küll otseselt ärkamisaja idee ja algatus, vaid pärit eelnenud ajajärgust. Kuid selle kogumise laienemine ja süvenemine, selle kujunemine otse põlevaks rahvuslikuks päevaküsimuseks, see oli ärkamisaja sünnitis. Ja et see toime tuli, selle olulisemaks eelduseks oli tahe tundma õppida just eesti rahva minevikku. Märgati väga õieti, et meie ajaloo erilise struktuuri ja meie ajaloo-allikate erilise ilme tõttu just ajalooline rahvatraditsioon etendab iseäranis silmapaistvat osa eesti rahva mineviku tundmaõppimisel. Selle rahvatraditsiooni kogumisel arenes kõige viljakama eriharuna sõnalise vanavara korjamine, mis J. Hurda väsimatul õhutusel andis meie folkloori monumentaalsed kogud. Kuid Hurt pani akuse ka ajalooliste sündmuste ja nähtuste kohta käiva rahvatraditsiooni kogumisele, mida venestamisajal jätkas algataja kõrval rida teisigi tegelasi, nende hulgas silmapaistvalt Jakob Kõrv, Ado Grenzstein, eriti teadlikult aga Villem Reiman, kes kavatses korraldada sellise rahvatraditsiooni süstemaatilist kogumist ja koostas selleks päris eeskujulise programmi. Eesti iseseisvuse ajal on võimalik olnud asuda suulise rahvatraditsiooni süstemaatilisele korjamisele, mida on arendanud Akadeemiline Ajaloo-Selts koos Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo-toimkonnaga ja mis on juba senigi andnud väärtuslikke tulemusi. Seda kogumise ideed, võiksime ütelda, teostame omaviisi ärkamisaja pärandusena.

Teine konkreetne ala, kus ärkamisaja äratatud elav huvi kodumaa ja eesti rahva mineviku vastu andis väärtuslikke tulemusi, oli meie arkeoloogiline uurimine. Põlvneb ju Jaan Jungi materjalide kogumine sel alal, mis nii hinnatavalt täiendas kodumaa muinasaja uurimist eriti kinnismuististe suhtes, otseselt ärkamisajast.

Kolmas ala, mida ärkamisaegne huvi eesti rahva mineviku vastu edukalt viljeles, oli eesti keele kui ajalooallika uurimine. Nimetagem siin eestkätt M. Veske murretekogumisi ja tema laias perspektiivis teostatud keeleajaloolisi uurimisi. Viljakamalt ja meetodilisemalt kui varemini kasutati siin keeleajaloolist andmestikku eestlaste mineviku kultuuri valgustamiseks.

Edasi polnud ärkamisajale võõras sellinegi spetsiaalne üritus nagu ajaloolise teatmeteose koostamine mingi eesti biograafilise leksikoni näol. Juba 70-date aastate teisel poolel on see küsimus käsitledav üksikute ärkamisaja tegelaste kirjavahetuses. Kavatsus piirdub küll peamiselt XIX sajandi eesti kirjameeste leksi-

koniga 7). Ta jääb teostamata. Kuid ta on tähelepanu vääriv, näidates, kui varakult juba eesti ärkamisaja tegelaskonnas tekkis algatusi spetsiaalsema eesti ajalookirjanduse soetamiseks. Samasugusena esineb ka püüe anda eesti lugejaskonnale Eesti ajaloo allikteoseid, mille alal tuleb esmajoones mainida J. Jungi Läti Henriku kroonika tõlget.

Ja lõpuks polnud ärkamisajale võõras ka eesti ajalooliste oskussõnade loomise küsimus. Saavutisi sel alal polnud küll palju. Kuid ärkamisajast on pärit vähemalt meie peamõiste jaoks loodud neologism: „ajalugu“, mida hakati tarvitama senise „sündinud asjad“ asemel.

Kokku võttes ärkamisaja pärandust eesti ajaloo uurimisele näeme siin tähistatuna kõige pealt põhi-ideestikku meie kodumaa ja eesti rahva mineviku tundmaõppimise ülesannete alal. Edasi esineb siin rida algatusi ja viljakaid saavutisi eesti rahva mineviku ja loomingu tundmaõppimiseks, kus eriharudel iseäranis mainimisväärsed on tulemused folkloori, arkeoloogia ja keele ajaloo alal. Tähelepanavavad on alged ka spetsiaalsema ajalookirjanduse ja kas või ka ajalooliste oskussõnade soetamise alal. Kõik need saavutised on aja perspektiivis suunamääravatena põhilised.

Kõik need ärkamisaja ideed ja algatused on edasi kandunud ka järgneval ajastul, venestamisajal ja viljakamat arendamist leidnud Eesti iseseisvuse ajal, kus kodumaa ja eesti rahva mineviku tundmaõppimine sai soodsamasse tingimusesse kui varemini. Selle ärkamisaja päranduse vahepealse hooldajana ja innuka kasvatajana ja arendajana eriti selle põhi-ideestiku alal tuleb iseäranis kõrgelt hinnata V. Reimani tegevust 8).

Kui Jakobson ja Hurt olid omal ajal Eesti ajaloo uurimise põhiülesannete esimesed sõnastajad ja ühtlasi ka esimesed katsetajad nende konkreetse teostamise alal, jäädes siin peamiselt „piirivahtide“ auväärsele ossa, siis ei piirdunud Reiman ainult piirivahtimise ülesandega, vaid võttis kõige tõsisemalt käsile ka eesti rahva mineviku uurimise sisekorralduse. Siin toimus tema tegevus kogu aeg kindlasuunaliselt ärkamisajalt eesti ajaloo uurimisele pärandatud kolme kategoorilise imperatiivi vaimus. Need juhtisid tema tegevust nii ajalooallikate avastamisel ja väljaandmisel kui Eesti mineviku üksik-küsimuste uurimisel, millele autor erilist rõhku pannes arendas viljakalt ja silmapaistva teaduslikkusega monograafilise käsitluse teostamist. Pidades terve Eesti ajaloo kokkuvõtet eestipärasel orientatsioonil veel enneaegseks ürituseks, mis pole eriuurimustega küllaldaselt ette valmistatud, teostas Reiman olude nõudel sellegi. See

7) Vrdl. J. Jung J. Hurdale 11. VI ja 7. VII 1877, EKIA; J. Jung J. Kunderile 15. X 1882 ja 11. XII 1885, EKIA.

8) Vrdl. Villem Reimani mälestuseks, Tartu 1924, lk. 7 jj.

teos, mis meid küll enam ei rahulda, oli oma aja kohta silmapaistvaks teaduslikuks saavutiseks, mille kaudu ärkamisaja ideeline püüandus Eesti ajaloo uurimisele on õige pika aja kestes tugevalt mõjustanud meie lugejaskonda kodumaa mineviku käsitlemisel eestipärase orientatsiooni suunas.

Kuidas seda eestipärast orientatsiooni on viljeldud meie ajaloo-teaduses Eesti iseseisvuse ajal, kus meie kodumaa ja eesti rahva mineviku tundmaõppimisele avanesid enneolematult avaramad tingimused, seda ei tarvitse meie siin lähemalt vaadelda. Mis sel alal tehtud ja milliseid ülesandeid siin veel ees seisab, selle kohta on ilmunud rida kirjutisi „Ajaloalise Ajakirja“ viimases numbris, kuigi mitte kõik saavutatu ja mitte kõik ülesanded pole leidnud käsitlemist. Tahame siin lõpuks ainult riivata küsimust, kui palju ja kuidas ärkamisaja ideelisest püüandusest, tema kolmest kategoorilisest imperatiivist Eesti ajaloo uurimisele jääb püsima tänapäevases eesti ajaloo-teaduses.

Kaht esimest neist põhinõudeist, ja nimelt, et kodumaa mineviku käsitlemise keskuses peab seisma eesti rahva ajalugu ja et senine võõrameelne käsitlus siin tuleb ümber hinnata eestipärasest orientatsioonis, — neid põhinõtteid võime pidada aksioomeks, mida pole enam tarvis lähemalt tõestada. Kuid rõhutada tuleb, et neid põhinõudeid järjekindlalt ja vankumatult silmas peetaks ning õieti rakendataks.

Neile põhinõudeile järgimine peab hoidma meie ajaloo-teaduse peatähelepanu kõige pealt kolmel suuremal alal: 1) eesti rahva minevikul vanemal iseseisvuse ajal ja tema võitlustel oma vabaduse kaitseks ning hiljemini selle tagasivõitmiseks, 2) eesti rahvuslikul uuestisünnil XIX sajandi teisel poolel ja sellele eelnenud rahva isetegevuse avaldusil ja 3) eesti rahva elul ja olustikul kogu orjuse ajajärgul.

Kui me siin rõhutame just mainitud alasid, siis ei tähenda see endastmõistetavalt mitte, nagu peaks meie uurimishuvi piirduma ainult küsimustega, kus esineb talupoeg ja eestlane.

Eesti rahva minevik kujunes teatava ühiskonna elu osana, kus oli mõjumas lõpmatu rida tegureid. Kuigi osa neist esimesel pilgul vast ei näigi kuuluvat meie huvialale eesti rahva mineviku valgustamisel, on meie peaülesanne kaudselt siiski nendega niivõrra tihedas seoses, et peame neilegi pöörama lähemat tähelepanu.

Kuid selliste küsimuste käsitlemine peab meil olema ainult teeniva tähendusega meie peaülesandele — tundma õppida just eesti rahva ajalugu. See peasiht peab olema meile juhtivaks ka selliste küsimuste valikul uurimisobjektiks.

Seni on meil selle valiku alal nii tihtigi esinenud juhuslikkust, mis aga meie töö huvides peab kaduma. Ajalooteadlased, kes võt-

nud oma lähemaks uurimisalaks teatavad ajastud, ei pea laskma end haarata igast juhuslikust silma hakanud teemist ja probleemist, vaid nad peavad ikka ja jälle kaaluma, kuivõrra selle või teise küsimuse uurimine on esmajoonel tarvilik just eesti rahva mineviku tundmaõppimiseks. Peame üldse selle peaaülesande suunas tooma rohkem programmi ja süsteemi meie kodumaa ajaloo uurimisele nii üksikuil ajastuil kui ka üldiselt. Üksikute ajalooteadlaste algatused sel alal peavad pärast vastavaid nõutlemisi ja diskussioone saama meie ajaloo uurimise programmiliseks raudvaraks. Samas suunas tuleks juhtida ka meie akadeemilist tööd Eesti ajaloo alal, samuti ka ajaloo-harrastusi vähikkonnas.

Mida järjekindlamalt seda juhtmõtet silmas peame, seda kiiremini ja kindlamini läheneme oma sihile — eesti rahva ajaloo sünteesile.

Piirates teemide valikut, kitsendame teadlikult otstarbekohasuse huvides kodumaa minevikku uurimisobjektina. Kuid teisest küljest, seades eesti ajalooteaduse ülesannete süsteemi keskusse juhtmõtte tundma õppida eesti rahva ajalugu —, laiendame ülisuurel määral oma uurimisobjekti, eriti võrreldes endise balti-saksa ajaloo uurimisega. Kui viimasel oli uurimisobjektis raskuspunkt ühiskondlik-politilistel koorekihtidel ja nende institutsioonidel, siis asetame meie selle raskuspunkti laialisele rahvamassile, tema olundile ja eneseavaldusile. Seega tõmbame oma vaatlusalale kodumaa ka kõige kaugemate ja väiksemate kolgaste mineviku. Seetõttu omab meie rahva mineviku tundmaõppimisel erilist tähtsust n. n. kohalik ajalugu, mille uurimise kõige otstarbekohasemaks regionaalseks alaks on meie arvates kihelkond. Ja selle kihelkonna ajaloo piirides, samal ajal rööbiti ka iseseisvalt on teostatav asustamisajaloo uurimine. Need kodumaa mineviku uurimise eriharud peavad edaspidi tõusma eriti silmapaistvale kohale.

Esitatud küsimused olgu ainult olulisemaiks näiteiks, kui elulised on ja milliseid rakendamise võimalusi pakuvad ärkamisaja esimesed põhi-ideed meie ajaloo uurimisele.

Mis puutub ärkamisaja kolmandat kategoorilist imperatiivi meie kodumaa mineviku tundmaõppimisele, ja nimelt, et see peab taotlema ka rahvuspedagoogilisi ülesandeid, siis jääb see samuti püsima täies ulatuses. Jääb püsima, hoolimata sellest, et nende ülesannete laad ja eeldused nende taotlemiseks ja lahendamiseks meie päevil on põhjalikult muutunud. Otsime ju kogu kultuurielu rindel vahendeid, mis edasi viiks ja karastaks elu- ja võitlemisvõimeliseks meie rahvust ja selle üksikuid liikmeid. Võimsamaks vahendiks siin on ajalugu, eriti kodumaa ajalugu. Ja seda rakendame oma rahvuspedagoogika teenistusse õieti suunatud uurimistööga, mis toimub moodsa ajalooteaduse nõuete järgi, maha kiskudes sihilikult tekitatud väärarvamusi ja teisest küljest põhjendamatuid illusioone ja idealiseeringuid,

käsitledes oma ainet teaduslikult kainelt, samal ajal aga soojuse ja armastusega oma väikese heroilise, kuid sajandite kestes kurva saatuse osaliseks olnud rahva vastu.

Ärkamisaeg ei loonud veel eesti ajalooteadust, ei saanudki seda teha tollaegseil eeldusil. Kuid ta tähistas oma põhi-ideestikuga need üldülesanded, mis on jäänud elulisteks meie mineviku uurimisele ja jäävad seda edaspidigi.

Meeles mõlgub ärkamisaja puhul ikka ja jälle Kreutzwaldi kaunis lause, mille ta sõnastas rahvusliku teadvuse kasvatamise tulemuste puhul omas kirjas J. Hurdale jüripäeva hommikul 1862⁹⁾: „Aga kui meie ühte metsalillekest parema aia mulla sisse istutame ja tema eest hoolt kanname, siis tõuseb temast aega mööda üks uhke lill, mis palju ülem näitab kui nurmel õitsevad vennad ja õed“. —

„Metsalillekesena“ leidis ärkamisaeg eest meie rahva. Ta istutas tema „parema aiamulla sisse“. Selle lillekese eest kanti hoolt. Temast on võrsunud „uhke lill“ oma riikliku iseseisvusega ja järjest tiheneva vaimlise kultuuriga.

Kui metsalillekese võttis ärkamisaeg maast eesti rahva ajaloo tundmaõppimise. Selle lillekese eest on hoolt kantud. Tema ei ole veel kasvanud uhkeks lilleks. Aga ta võrsub selleks, kui tema eest hoolt kannab meie kasvav entusiastlikkude ja töökate ajaloolaste pere ja meie rahva ning riigi innukas toetus.

Hans Kruus.

Balti muinasteadlaste kongress Riias 19.—23. aug. 1930.

Riias on tänavu peetud juba kaks Läänemerd ümbritsevate riikide kongressi: esimene oli ajakirjanikkude, teine arkeoloogide kongress; veel kolmaski, arstide, kokkutulek olevat ettevalmistusel. Seega püüab meie naaberriigi pealinn ilmselt saavutada teiste, vanemate Läänemereriikide keskuste hulgas vaimlisel alal teataval määral nendega võrdset kaalu — ja see läks tal ka vähemalt pealkirjas nimetatud alal korda. Tingimata nõudis säärase rahvusvahelise ettevõtte üritamine väikselt ja noorelt riigilt, kes alles esimesi samme astumas iseseisva teadusliku töö alal, teatavat julgust, seda enam, et suures osas kutsutud maadest muinasteadus seisab kõrgel tasemel ja et I Balti muinasteadlaste kongress 1912. a. Stokholmis Oscar Montelius'e juhatusel oli hästi õnnestunud. Aga läti korraldajad näitasid veel kord, et „julgus on pool võitu“, ja tunnustus, mis neile

⁹⁾ Fr. R. Kreutzwald J. Hurdale 23. IV 1862, EKIA.

osaks sai, oli seda suurem, et ettevõtte oli läbi viinud uus juurdetulija Balti riikide peres.

Kongressi kokkukutsujaks oli Läti ülikool. Tegelikuks algatajaks ja korraldajaks oli aga Riia ülikooli vana-ajaloo professor Fr. Balodis, kes praegu ajutiselt täidab ka muinasteaduse õppetooli. Ettevaatusest ei julgenud korraldajad oma üritust otsekohe teise Balti kongressina omaaegse Stokholmi kongressi kõrvale seada, vaid nimetasid selle esialgu tagasihoidlikult lihtsalt Balti arkeoloogide konverentsiks. Et sellele väliselt rohkem kaalu anda, oli Läti riigipresident palutud selle protektoriks, korraldava komitee au-esimeesteks — pea- ja haridusminister. See ühendus maa poliitilise elu juhtidega osutus aga ka sisuliseks kasuks asjale: see kergendas mitmeti väga kulukaid ettevalmistusi ja teiselt poolt kongressi kordaminek niiviisi tundus mitte ainult võiduna kitsale erialale, vaid teataval viisil enam kogu riigi seisukohaltki vaadatuna. Ja mida see vaimlisele tööle ja üritusele tähendab, et riigi juhtivad mehed selle ala saavutisi ka kui oma kordaminekuid hindavad ja selle mõjul siin edaspidigi kaasa aitavad, teame liigagi hästi omast kogemusest, kus meil sageli vaimutööd kui luksust võetakse, mida arvatakse riigile kalliks, kuid võrdlemisi tähtsusetuks teiste „reaalsemate“ varade ja tarvete kõrval. Üldiselt oli korraldus väga hea, kõik peenused läbi töötatud ja ette valmistatud.

Kongressi välise kordamineku tagas juba ka rohke osavõtjate hulk: peale läti arvurikka osavõtjate pere, mis koostus ülikooliõpetajaist ja -õpilasist, muuseumite tegelastest, kooliõpetajaist ja muist huvitatuist, oli välismaadelt saabunud umbes 100 osavõtjat, enamasti kõik muinasteadlased ja nende perekonnaliikmed. Üksikute maade järgi oli kongressile saabunud: Rootsist 27 osavõtjat, Saksast 23, Eestist 10, Soomest 9, Poolast 7, vähemal arvul Leedust, Norrast, Taanist ja Danzigist. Venemaalt polnud keegi ilmuda saanud. Nende osavõtjate seas oli palju üldtuntud nimesid, nagu dr. T. J. Arne ja dr. N. Åberg Rootsist, prof. A. W. Brögger Norrast, prof. H. Seger Saksast, prof. W. La Baume Danzigist, prof. J. Kostrzewski ja prof. L. Kozlowski Poolast, prof. A. Hackman, prof. A. M. Tallgren ja dr. J. Ailio Soomest j. m. Esindatud olid kõigi osavõtjate maade valitsused, palju ülikoole ja teaduslikke seltsi.

Kongress algas nimeliselt küll 19. augustil, tegelikult aga juba 18. augusti õhtupoolikul, mil Läti Filoloogide Selts, mis teotseb ülikooli juures ja sisuliselt vastab umbes meie Õpetatud Eesti Seltsile, pidas piduliku koosoleku, kuhu kutsus ka kongressile ilmunud välismaalased. Sel koosolekul esines prof. E. Blese — Riia — ettekandega kurelastest-kuršidest, näidates oma uurimiste najal, et see hõim on kuulunud balti rahvaste hulka ja olnud lähedane m. s.

muistsetele preislastele. Sama päeva õhtul korraldas Riia mustapeade klubi ruumes välismaalasist osavõtjate auks õhtusöögi Riia ülikooli rektor.

Järgmisel päeval oli kongressi ametlik avamine riigipresidendi poolt. Tervituseks anti sõna ainult Läti valitsusele, Riia linnale ja ülikoolile. Välismaalastest vastas neile ja tervitas ühtlasi Rootsi riigiantikvaar S. Curman. Sellele järgneval eestseisuse valimisel sai selle esimeheks Riia ülikooli rektor, prof. A. Tentelis ja liikmeiks 1 osavõtja igast maast, m. s. Eestist dir. G. Ney Haridusministeeriumist, peasekretäriks prof. Fr. Balodis. Kongressi tööd olid korraldatud niiviisi, et kõik ettepanekud ja küsimused, mis otsustamiseks esitati, arutati läbi juhatuses, üldkogu ainult kinnitas juhatuse otsused. Ettekannete kuulamiseks oli määratud kongressi tööajast kolm päeva, kahel ülejäänul päeval korraldati ekskursioonid maale. Igaks ettekandeks oli lubatud ainult 1/2 tundi, millist aega, mainitagu mööda minnes, küll enamikule referentidele ei jatkunud. Ka polnud päris hea, et läbirääkimisi poldud ette nähtud — need oleksid tingimata toonud elavust juurde kongressi töösse.

Ettekannete sisu kohta öeldagu üldiselt niipalju, et nad kõik peale paari olid puht-muinasteaduslikud. Teiste teaduste vallast oli referaate ainult sel määral, kui need abiteadustena esiajaloolastele küsimusse tulevad. See põhimõte, millele oli omal ajal rajatud Stokholmi kongressi töögi, on osutunud õigeks, kuna mitme, olgugi naaberteaduse ühendamine, nagu seda sarnastel puhkudel ka ette tuleb, töö teeb kirjaks ja huvi laialivalguvaks. Üldse peeti 28 ettekannet. Nende kõigi sisu siin refereerida viiks kaugele ja oleks tarbetugi. Tõstetagu ainult mõni olulisem ja meie maa seisukohalt huvitavam esile.

Üldisemaid aineid käsitlevaist ettekandeist oli huvitav Kopenhaageni dotsendi J. Bröndsted'i referaat „germaani loomaornamentikast ja idamaa kunstist“. Seni on arvatud, et germaani loomastiil, mis õitseb rahvasterändamisajast kuni viikingiajani ja kahtlemata on üks esiajaloolise Euroopa kõrgemaid kultuur-saavutisi, on saanud alguse impulssidest, mis rooma provintssidesse tunginud germaanlased said hilis-rooma kunstilt. Selles seletuses on hakatud mitmel põhjusel kahtlema. Juba vene uurija M. Rostovtsev on avaldanud arvamist, et sküüti loomaornamentika, mis omal ajal õitses nüüdses Lõuna-Venes, oleks vastava germaani stiili lähtekohaks. Nüüd tõi Bröndsted selle kohta lähemaid tõendisi, olgugi et temagi veel ei suutnud arengut aste-astmelt jälgida. Üldiselt tundus aga, et arvamine on põhjendatud.

Edasi tuleks mainida dr. G. Schwantes'i kokkuvõtet muinasteaduslikkudest uurimustest Schleswigis muistses Haithabu's, või rootsikeeli Hedeby's. Haithabu oli viikingiajal tähtis

taani-rootsi linn, mille kaudu käis kaubandus Lääne-Euroopast Skandi-naaviasse ja osalt muudessegi Läänemeremaadesse. Selle keskuse osa võiks võrrelda osalt praeguse Kopenhaageni sadama osaga. Haithabust on järele jäänud suured kindlustise vallid, milles näha mitu ehitusperioodi, linna asula ase ja kalmistu, mida on seni ainult osalt uuritud ja millede edaspidised kaevamised toovad kahtlemata palju huvitavaid lisaandmeid mitte ainult Taani varasema ajaloo, vaid teistegi Baltimaade majanduselu kohta. Haithabu uurimised on seepoolestki huvitavad, et nad käsitlevad juba poolajaloolist aega ja seetõttu küsimusi valgustavad ka juba vanemad kroonikad. Viimaste üle pidaski konverentsil allikakriitilise ettekande Kieli ajaloolane prof. O. Scheel, kes siiski otsusele jõudis, et ajaloolised teated Haithabust on seevõrra ebakindlad, et nad vajavad alles tõestamist muinasteaduselt.

Uusi, kauged väljavaateid pakkus Ida-Baltikumi varema raua-aja mõistmiseks prof. A. M. Tallgren oma referaadis „Donau-maiseid elemente Ida-Baltikumivaremas raua-ajas“. Tolleaja kultuuri kohta on juba kaua aega meil rõhutatud selle tugevat sõltuvust ida-germaani kultuuridest. Varemajal peeti germaani kultuurpõhja meil nii tugevaks, et arvati sinneid elanikke meie ajaarvamise esimesil sajandeil germaanlasiks, „gootlasiks“. Uue-majal on germaanlaste „ainuvalitsuse“ teooriast meil küll loobutud, kuna on leitud meie esiajaloolises materjalis ikka enam mittegermaani-lisi elemente. Aga viimaste päritolu on tume. Nüüd esitas prof. Tallgren kaunis suure hulga uusi andmeid, mis tema arvates ühendavad Eesti, Läti, Leedu ja Ida-Preisi viimases astmes Donau-maade kultuuriga. Paralleelid meie ja sealsete nähete vahel olid tõepoolest uskumapanevad. Ainuke raskus on esialgu veel selles, et pikalt vahemaalt esialgu puuduvad ühendavad lülid, n. ö. „sild“ Donaumaade ja Baltikumi vahel. See nähe pole ainuke kultuurajaloos, kus meil on muidki niisuguseid „hüppeid“ teada. Eriti üllatavad need kauged ühendused vähemalt teoreetiliselt ei tohiks olla; olid ju alad Donau ja Adriamere põhjaosa vahel teataval viisil üheks väravaks, mille kaudu raua-aja kultuur tungis Vahemeremaadest põhjapoole Euroopasse.

Dotsent A. Schück Rootsist käsitles küsimust rootslaste ilmumisest Eesti rannikule ja saartele ja leidis, et praegune rootsi asustus siin ei küüni muinasaega tagasi, vaid on ühenduses rootslaste asumisega Soome ajaloolisel ajal.

Königsbergi „Prussia“-muuseumi assistendi dr. C. Engel'i ettekanne viimasel ajal Ida-Preisis avastatud uutest kesk-mise ja noorema raua-aja kalmetest näitas, et sealt on meil loota palju uut valgust ja abi meie vastava aja kultuuri eritle-misel, kuna meil on olnud üsna tugevaid ühendusi tolgi ajal Ida-Prei-

signa. Dr. Engel on võinud mõnes kalmes konstateerida väga selgesti eraldatavaid erivanuseid kihte, mis sealsete leidude dateerimiseks suurel määral kaasa aitavad ja kaudselt meilegi, kus nii õnnelikke leiusuhteid pole, võivad olla suureks abiks.

Prof. B. Nerman kõneles oma erakordselt õnnelikest kaevamistest Kuramaa läänerannikul, Grobini linna juures, kus talle läti uurijate poolt olid kätte juhutatud rootsi koloonia jäänused VII ja VIII sajandist p. Kr., seega veel enne päris viikingiaega. Nagu prof. Nerman leidudest ja matmiskombeist arvab järeldada võivat, on seal asunud ojamaalasi ja svealasi. Ta arvab ka, ja selleks on põhjust, et siitkaudu on tehtud rootslaste kuulus retk Apuliasse, mille asukohta nüüdses Loode-Leedus Grobini asundusega ühendab loomulik veetee.

Prof. Fr. Balodis andis aru kahe muinaslinna kaevamistest Põhja-Lätis. Need tööd, mida tema juhatusel seal tehtud, on üsna suure huviga meilegi, kuna tohiks oletada, et meie linnadel läti omadega on olnud mitmeti sarnasust ehituses ja varustuses. Balodis'e kaevamised on näidanud, kuigi esialgu lõplikest tagajärgedest kõnelda on vist varajane, et suurematel linnadel polnud mitte ainult üsna arenenud ja keerulised kindlustised, vaid ka oma keeruline minevik, mille selgitamine pakub palju huvi. Kaevamisteks, mis tuleval aastal jätkuvad, annab Läti riik suuremaid summasid.

Teistest ettekannetest mainitagu mag. M. Schmiedehelm'i referaati Veikseli-ala ja Eesti suhetest rooma rauaajal, mag. T. Vahter'i referaati hilis-rauaaegsest sõbast Ida-Baltikumis ja mag. E. Laiu ettekannet antikvaarilis-topograafiliste tööde tulemustest Eestis.

Ekskursioonid polnud mitte ainult vahelduseks oma teatava mono-toonsusega väsitama kippuvaile ettekannete-päevadele, vaid kõigile asjasthuvitatuile suurimal määral õpetlikuks tutvumisvõimaluseks Läti kinnismuististega. Võis veel kord tõdeda, kuidas neist piltide ja kirjelduste varal saadud ettekujutised on kahvatud, võrreldes sellega, mida nüüd oma silm võis näha ja mis nüüd kaugelt paremini meeldegi jäi. Haridusministeeriumi muinsusvalitsus oli annud võrdlemisi palju raha kaevamisteks kohtadel, kust ekskursioonid läbi läksid. Nii võidi kaevamisi toimetada üsna suures ulatuses, ja peab ütleva, et need olid kõik õnnelikud. Ei või jätta siin veel meelde tulemata, et kongressi korraldajad olid lahkkesti kutsunud kaevama ka eestlasi, mag. Schmiedehelm'i ja allakirjutanut — see oli tingimata erakordne vastutulelikkus ja sõbralikkuse avaldus, mis, nagu teised välismaalased tähendasid, muudel maadel vaevalt võiks tulla küsimusse. Esimene ekskursioon tehti Põhja-Lätti, kus peatuti Lemsalu lähedal Bulju muižas, et tutvuda seal dr. V. Ginters'i poolt avatud pronksiaja lõpu kivikalmetega, milliseid meilgi leidub saartel

ja Põhja-Eestis; edasi vaadati paari muinaslinna, millest teisel, Raunas (Ronneburgis) toimetatakse uurimist prof. Balodis'e juhatusel; viimati nähti üht Eestile ja Põhja-Lätile iseloomulikke varema rauaaja kivist kalmet, mille oli avanud mag. Schmiedehelm. Teine ekskursioon viis kongresslased Kuramaale, kus Zebrene järve ääres dr. E. d. Šturms oli paljastanud kiviaja asula jäänused ja üles alla kirjutanul võimalik oli näidata tema poolt kaevatavaid Lõuna-Lätile ja Leedule iseloomulikke kääbaskalmeid, mis olid annud hulga leide; edasi peatuti veel Tervete kõrgel ja ilusal linnamäel. Mis neil ekskursioonidel välismaalasi eriliselt üllatas ja liigutas, oli tähelepanu ja soojus, mis igalpool, kus peatuti, kohalikult rahvalt avaldus. Kohtades, kus einestati, isegi ühel linnamäel, ei peetud ainult tervituskõnesid, vaid kohalikud koorid, naised värvirikkaid läti rahvariideis võtsid lauludega ekskursante vastu. See sõbralikkus ei rõõmustanud ainult väliskülalisi, vaid ilmsesti tegi headmeelt kongressi peremeestelegi.

Kongressi puhul oli Riia lossis asuvas Läti ajaloolises muuseumis korraldatud suur muinasteaduslik näitus, mis andis ülevaate Läti esiajaloolistest leidudest. Lätil on see õnnetus, et tema muinasleidud väga suures osas on laiali välismaal: Eestis, Soomes, Venes, Poolas, Saksas ja mujalgi. Nendest laialipillatud esemetest olid nüüd vähemalt kõige tüübilisemad kokku toodud Riiga ja näitus oli seepärast kogu maa kohta täielik ja esindav. Korraldus oli hea ja jättis puhta mulje. Oli ainult kahju, et kongressitöödest osavõtjail näituse jaoks jäi liig vähe aega. Mitmed välismaalased jäid seepärast veel peale kongressi Riiga ja töötasid siin, mõni koguni nädalapäevad. Näitusele oli trükitud heal paberil ja selgete piltidega katalog saksa keeles: „Katalog der Ausstellung zur Konferenz Baltischer Archäologen in Riga 1930“. See katalog on 176 lk. suur, 56-e kriittahvliga ja sissejuhatavas osas annab välismaailgi mõistetavas keeles esimest korda peale maailmasõda jälle uue ülevaate Läti muinasajast. Kui see kiiruse tõttu, milles ta tuli koostada, poleks mõnes suhtes ainult näituse seletuseks määratud, oleks tal olnud püsiv väärtus. Oma ülevaate ja piltidega jääb see aga niisugusenagi välismaade muinasteadlastele Läti kohta uuemaks käsiraamatuks.

Kongressiks oli välja antud muudki kirjandust. Esimeses järjes tuleks mainida paralleelselt läti ja saksa keeles ilmunud ülevaadet läti rahvuslike teaduste saavutisist: „Die Letten. Aufsätze über Geschichte, Sprache und Kultur der alten Letten“, Verlag Walters u. Rapa, Riia 1930. See 472-leheküljeline, hulga piltidega illustreeritud raamat sisaldab peale sissejuhatuse prof. P. Schmidt'ilt veel järgmised kirjutised: Fr. Adamovičs, Ülevaade Läti geograafiast; J. Plāķis, Balti rahvad ja hõimud; J. Endzelīns, Lätlased ja nende keel; E. Blese, Läti keele arenguastmed; P. Schmidt, Keelelisi tunnistusi balti rahvaste algkodust

ja -kultuurist; Fr. Balodis, Läti esiajalugu; A. Tentelis, Lätlased orduajal; R. Vipper, Läti ajalugu XV-st kuni XVIII-da sajandini; P. Schmidt, Lätlaste mütoloogia; L. Adamovičs, Lätlased ja katoliku kirik, ja teine artikkel: Lätlased ja evangeelne kirik; L. Bērziņš, Läti rahvalaulust; P. Schmidt, Läti rahvalaul; A. Spekke, Livonia kultuur välismaade kroonikate, reisu- kirjeldiste ja teiste teoste valgustusel; L. Bērziņš, Läti kirjandus võõraste eestkostmisel; T. Zeiferts, Läti rahvuslik kirjandus; K. Straubergs, Läti rahvariided; P. Kundziņš, Läti muistne ehituskunst. — Kongressiks andis Läti Filoloogide Seltsi ajaloo, esiajaloo ja kunstiajaloo sektsioon välja I vihu „Läti muinasaja materjale“ (Latviešu Aizvēstures Materiāli) prof. Fr. Balodis'e ja K. Straubergs'i toimetusel. Selles ilmusid Läti muinasaja kaardid, üliõpil. H. Riekstiņš'i koostatud ja registritega varustatud. Kaardid käivad raua-aja kalmete ja linnamägede levingu kohta ning on üsna kasulikud. Ainult kaust on neil liiga väike. Sama vihk sisaldab edasi üliõpil. R. Šnore töö Läti raua-aja nõeltest, mis on viimasel ajal Lätis muinasteaduse alal ilmunud üksikuurimusist kõige suurem ja põhjalikum. Lühike saksakeelne referaat teeb tulemused välismaalaselegi kättesaadavaiks. Töö juurde kuulub 31 tabelit pilte ja kaarte. — Suurem, fooliokaustas väljaanne kongressiks avaldati veel ajaloolise muuseumi poolt läti ja saksa keeles: „Sammungen des Staatlichen Historischen Museums Lettlands, I“. See sisaldab läti etnograafiliste võõde kirjeldise ühes 15-ne värvilise plansiga, mis on reprodutseeritud värvilistest fotodest — võte, mis meil seni täiesti tundmatu. Avaldati kongressiks veel paar väiksematki tööd. Võiks tähendada, et lisaks neile kongressi puhul ilmunud töödele välismaalasele oli võimaldatud tasuta saada ülikooli „Acta“-sid, muinsusvalitsuse väljaandeid ja igasugust Läti kohta käivat informatsioonikirjandust.

Nagu sellest lühidast ülevaatestki tohiks olla näha, olid nii kongressi eel kui selle ajal tehtud tööd väga laialdased. Korraldajate vaeva ja pingutused tasus üksmeelne tunnustus, mis neile ja Läti ülikoolile osaks sai välismaa külalistelt. Kui eelpool juba mainitud prof. O. Scheel omas hoogsas ja soojalttuntud lõppkõnes kongressi igati kordaläinuks kiitis ja selle peremehi tänas, väljendas ta hästi kõigi osavõtjate ühiseid tundmusi ja mõtteid. Ei saa ka lõpuks mainimata jätta, et kongresslastele suure toredusega ülikooli rektori, Riia linna, peaministri ja teiste korraldatud koosviibimised ja vastuvõtud palju kaasa aitasid lähema tutvuse ja sõbralikkude suhete sõlmimiseks kõigi osavõtjate vahel. Need koosviibimised aitasid vähemalt kaudselt eesmärgi saavutamiseks kaasa. On ju säärase kongresside üks peakasudest selles, et eri maade uurijad, kes sagedasti teineteise abi vajavad, siin tutvuvad, mis hiljemini koostööd palju edendab.

Kongressi poolt vastuvõetud otsustest mainitagu vaid olulisemaid. Esiteks peeti tarvilikuks Balti muinasteadlaste kongresse jätkata ja järgmine pidada Kielis 1934. a. Peeti soovitavaks, et selle kongressi tööd oleksid koondatud teatava peateemi või peateemide ümber. Viimati võiks tähendada, et kongressil peetud ettekanded avaldatakse.

H. Moora.

Analecta estonica.

I.

Meie teadmised Eestimaa vanemaist vakuraamatuid laienevad pikapeale ikka tunduvamal määral. Veel mõni aasta tagasi oli see ala peaaegu täiesti läbitöötamata; nüüd omame juba sääraseist raamatuid või nende üksikuist katkendeist mitmed publikatsioonid. Kõige vanema senituntud sellelaadilise materjali moodustavad ühe Tallinna piiskopi vakuraamatu jäänused umbes aastast 1330 (Beiträge zur Kunde Estlands, XIII, lk. 144) ja selle järel täielikult säilinud Tallinna Jaani haigemaja vakuraamat aastaist 1435—1507 (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, II). Vahepealsesse ajavahemikku kuuluvad mitmed vakuraamatute katkendid Saksa ordu aladelt, millised mul õnnestus leida Riigi Keskarhiivis ja Rootsi Riigiarhiivis. Nad moodustavad niivõrra omapärase tüübi, et nende kirjeldamine ja seletamine on tungivalt vajaline selleks, et üldiselt aru saada Saksa ordu majandamisviisidest maal. Kahjuks pole võimalik neid vakuraamatute katkendeid harilikus mõttes „publitseerida“, sest materjali liigendamise raskuste ja paljude märkmete tähtsusetuse tõttu võib neist ainult teatavad väljavõtted esitada. Kuid ka säärane menetelu osutub vähepakkuvaks sel põhjusel, et säilinud materjali nappuse tagajärjel vaevalt võimalik on üksikud sissekanded kronoloogiliselt eritella.

Meie Keskarhiivis leiduvad kolm pergamentfragmenti (igäüks neist 4 lk. suur), mida kunagi on kasutatud raamatuköitena. Otsustades pealkirja järgi „Tiende boken aff Wyttenstens län pro anno [15]65 med en summa vpl[y]ft både på tienden och affuels gårdernes årsuext. Johannes Soroy inleffuerat 12 decembris anno [15]64“ kuulus A ühe Paides asuva rootsi majandusametniku arvekirja juurde¹⁾. Samuti moodustas B, otsustades pealkirja järgi „Reffle slotz archelijs wtgiffit ifrå Johannis anno [15]70 och till 28 julij anno [15]71 frå M: Thomas archelijmester och Hans Köningh till handae“, ühe Tallinnas asuva rootsi arkeleimeistri (s. t. kahur-

¹⁾ Tema nimi puudub J. A. Almqvist'i teoses „Den civila lokal-förvaltningen i Sverige 1523—1630“ (Stokholm 1917—22).

väe ülevaataja) arvekirja kõite. C ei oma pealkirja, nii et selle kuuluvust — kõik kolm pergamentfragmenti olid juba varemini kõiteist eraldatud — ei saadud kindlaks teha. Lõpuks põlvneb D Stokholmi Kuninglikust Kammerarhiivist, kus teda kasutati kõitena nime all „Wikukosth båken på Leall, szom begyntes thenn tolfthe nouembris anno [15]64 och till anno [15]65 årsz regenskap“ esineva ühe Lihula lossi meeskonna nädala-toitluse arvekirja jaoks.

Need fragmendid kuuluvad kolmele eri vakuraamatule. Nende ühiseks aluseks on „igavese vakuraamatu“ — kui seda niiviisi nimetada tohiks — süsteem. Nimelt valiti meelega eriti paks pergament ja jaotati see teatavaiks kindlaiks lahtreiks, mis sisaldasid talude nime, adramaade arvu ja mitmesugused kohustised viljas ning rahas. Paks pergament võimaldas tasutud kohustised ilma pikemata väljakratsimise teel kustutada ja samuti uued talupidajad sisse kanda. Peale selle jäeti nii palju vaba ruumi, et igalpool oli võimalik tagantjärele sissekandeid teha. Säärane süsteem oli üsna mugav ning lihtne ja sobis ka eriti nii hiiglasuure maaomandiga territoriaalhärrale, nagu seda oli Saksa ordu. Sest rahva suure juurdevoolu puhul vakuses võis maakirjutaja iga juhu ainult väikese joonekesega vastavas lahtris ära märkida ja sel teel terve andamite protseduuri harukordselt kiirendada ja lihtsustada.

A moodustab ainult vilikümnise raamatu²⁾. See asjaolu tunnistab, et kümnist — nagu me seda ka teistest tunnistustest teame — käsitleti eraldi ja et teda lõigati sageli juba põllul härraste jaoks. Kõige ülemisel kohal seisab küla nimi ühes adramaade arvu mainimisega; selle all järgnevad siis küla talude nimed. Nende küm-nise andamid on jaotatud viide lahtrisse, mis on ära tähendatud punase kirjatähega (vrld. lk. 154 toodud faksiimile): S = *siligo*, rukis; O = *ordeum*, oder; A = *avena*, kaer; tt' = *triticum*, nisu; P = *pisa*, hernes. Hiljemini on keegi teataval juhul saksakeelsed tähendused juurde lisanud, nimelt R[oggen], G[erste], H[aver]. Lahtrid täideti lühikeste arvude-äramärkimistega, näit. „3 (ilmselt märk, mis tähendab: „võlgneb“) j punt“ või „iiiiii I[op] iiiii punt“ jne. Hilisemad kirjutajad igatahes ei ole sageli mitte jäänud selle praktilise lahtritesse jaotuse juurde, vaid on lisanud juurde uusi lühendeid: „or.“, „sz.“, „aue.“. Üldiselt saame siiski sellest kõigest täitsa selge pildi.

Hoopis raskemad on tüübid B ja C. Siin esineb meile nii suurel arvul lühendeid, mis pealegi on üksteisele väga sarnased, et raskeks osutub kunagi nende tähenduse üle saada täieliku üle-vaate. Pealegi on meie teadmised selle ajastu ja selle koha (Järva-

²⁾ Tekstis C nimetatakse teda ühes kohas „liber alius“; järelikut oli ta eraldi raamat.

maa) andamite üle liigagi puudulikud. Esitagem kõige pealt skeemaatilise ülevaate.

[Kohanimi adramaade arvuga]

[Isikunimi]	$\bar{v}c$ (ka <i>vnc</i>)	d (ka <i>dr, dre</i>)	por	$\bar{v}c$ (<i>vnc</i>)
mr	f	or	c (<i>cer</i>)	\bar{h}
	B	v	p	a

Eri kirjatähtede tähenduse suhtes ei saa olla mingit kahtlust. Nii tähendab mr. loomulikult *marca* (Riia mark), f vist kindlasti *ferto*, ferding, ja or *ora*, öör, — järelikult on need kõik rahalised tulud taludest. Mõlemad $\bar{v}c$ tähendavad *vncus*, paljuses *vnci*, adramaa. Mispärast nimetatakse neid aga kahel korral. Võib-olla tehti vahet täidetud ja tühjade adramaade vahel või adramaade vahel külapõllus kitsamas mõttes ja metsas, niinimetatud alemaas (Buschland). Kahjuks ei võimalda märkmed vastavais lahtreis, mis esinevad enamasti ainult kriipsude näol, selle kohta teha mingisugust kindlat otsust.

Alumine rida näib tähendavat andameid koduloomade näol ja kujutab võib-olla isegi nende tegeliku koostise inventari. B tähendab ilmselt *bos*, härg, v = *vacca*, lehm, a = *agnus* ehk *agnellus*, tall, p võib-olla *parafredus*, s. t. keskladina keeles hobune³⁾. Mingisugusi teist lühendit hobuse (muidu ladina keeles *equus*) tähendamiseks me lahtreis ei leia. Säärasel korral peaks see sõna tunnista-tama lahtreis leiduvate kirjatähtede suure vanuse kasuks. Alamal tuleme fragmentide vanuse juurde veel kord tagasi. Ülemas reas esineb veel por = *porcus*, siga, viimase sissekandena koduloomade kohta.

Ülejäänud kolm lühendit kõige kolmeteistkümmne hulgast teevad kõige enam raskusi. c või cer peab vist küll tähendama *cera*, vaha, h teda läbistava kriipsuga tähendab võib-olla keskladinakeelset *humulus*, humal. Nüüd jääb veel üle d või dr, dre. Siin ei anna esialgu mingi mõistatamine kindlaid tulemusi. Võimalikuna esineb ainult üks seletus: võib-olla tähendab see lühend „Drelle“, millise sõnaga Liivimaa alaksaksa keeles tähendati orje. Säärasel korral oleks meil tegu äärmiselt huvitava asjaoluga, sest me võiksime siit järeldada, et härraskond koduloomade kõrval inventariseeris ka talude mitte-vabade tööjõudude tegeliku koostise. Kahjuks pole siiski võimalik seda oletust kindlamini tõestada.

D moodustab lõpuks mingi segatüübi A ja BC vahel. Kuna tüübid A ja BC olid määratud üsna jõuka Järvamaa jaoks, peab D silmas kehva Harjumaad. Seepärast oli siin ilma mingi raskuseta

³⁾ Hiljemini on p-st mõnel juhul por tehtud. Siin on aga ilmselt tegu arusaamatusega, sest por. = *porcus* esineb juba ülemises reas. Me nägime ka, et arusaamine lahterdamisest hiljemini kadus ja kõike hakati korrapäratult segamini sisse kandma.

võimalik viljaraamatu ja võlaraamatu ühte liita. Me leiame siin järgmise skeemi.

[Kohanimi] Adramaade arv

[Isikunimi]	m	f	b	v	v
	s	o	a	p	a

Meie eelmiste kogemuste põhjal peame tõlgendama $m = marca$, $f = ferta$, $b = bos$, $v = vacca$, $s = siligo$, $o = ordeum$, $a = avena$, $p = pisa$ (või *parafredus*?), $a = agnus$. Uuena on juurde tulnud teine v , mis vist küll tähendab *vitulus*, vasikas. Igatahes torkab väga silma, et siin puuduvad öörid, samuti adramaade ülesandmine talude järgi, por, s. t. siga, ja võib-olla ka hobune. Ainsa katkendi puudulikkuse tõttu ei saa me esialgu anda mingit lõplikku vastust nende puuduste kohta skeemis.

Ka küsimusele katkendite vanuse kohta ei ole võimalik anda täpsat vastust. Kõige vanema puhtalt koostatud lahterduse käekiri osutab kõigis kolmes tüübis — A, BC ja D — XIV sajandi lõpule ja XV sajandi algusele. Kuid tuleb oletada, et lahterdamise süsteem ise on palju vanem ja on üle võetud varasemaist vakuraamatuis. Sellele viitab suur vanapärasus nimetistes *parafredus* ja dre[II], edasi vaha ja herneste esinemine, mis on haruldased hilisemais vakuraamatuis. On väga võimalik, et skeem arenes XIII sajandi jooksul ja püsis maksvusel terve XIV sajandi kestvusel. XV sajandi suhtes näeme aga, et seda skeemi peeti juba vananenuks ja et teda sageli enam ei kasutatud sihile vastaval kujul.

Ajaliselt dateeritavad sissekanded algavad D-s aastatega 1411, 1445 ja 1459 ja ulatuvad sellega Tallinna komtuuri Gerhard v. Mallinckrade ajasse (aa. 1456—1462). Kaugelt suurema ajavahemiku haaravad A ja BC: neis ei mainita mitte ainult Järvamaa foogti Diderick v. d. Lage't (aa. 1461—1470), vaid siin esinevad ka dateeritud sissekanded aastaist 1539, 1540 ja 1554. Seevastu ei leidnud D 1500. aasta järel vist küll mitte enam tarvitamist.

Teksti edasiandmisel püüdsin ma eri käekirju ajaliselt nende ees juurdeliselatud kirjatähtedega eraldada. Loomulikult võib siin tegu olla ainult täiesti umbkaudse ajalise fikseerimisega. Väike a märgib kõige vanemat perioodi — XIV sajandi lõppu ja XV sajandi algust, b märgib XV sajandi keset (aa. 1440—1480), c — XV sajandi lõppu (aa. 1480—1500), d — aega 1520. a. paiku, e — aega 1540. a. paiku.

Mis puutub katkendite kohalikku kuuluvusse, siis kuuluvad A, B ja C Järvamaa foogti kantseleisse, D seevastu — Tallinna komtuuri kantseleisse. A-s leiduvad pealkirjadena järgmised külanimed K.... (vististi Kurrisal, eesti keeles Kurisoo, Ambla kihelkonnas), Allauer = Alavere ehk Prüümliküla, Jothamas = Jootma, Kuiauer = Kuiavere ehk Kuruküla, Ambla kihelkonnas. Järelikult

on siin tegu Käravete (Kerrafer) ja Reinevere (Reinefer) vakustega Albu ordumõisas Järvamaal. B-s leiame pealkirjadena gusallo alias Leitzele = Liutsalu, C-s — Attas = Ataste (Alexanderhof), Ammotaio = Ammuta ja Sellikulle = Selliküla Järva-Jaani ja Peetri kihelkonnas. Nii on siin tegu Suure-Kareda (Carendal) ja Vallasti (Wallast) vakustega Mäo (Mekes, Mexhof) ordumõisa alal Järvamaal⁴). Lõpuks mainib D väikesi külasid Uettenkul, Uidelep ja Lodenkul Jõgisoo (Jegel ehk Jõggis) vakuses Keila ordumõisas Tallinna komtuurkonnas. Nende kolme küla täpsat asukohta ei ole praegusel ajal enam võimalik kindlaks teha⁵).

Väliselt on katkendid arusaadavasti väga halvas seisundis, sest neid kasutati kõiteina ja pealegi on nad kohati peaaegu läbi kratsitud. B-1 ja C-1 on peale selle veel ääred lõigatud. Nende umbes võrdne suurus on 33 sentimeetrit kõrgust ja 25 sentimeetrit laiust.

Sisuliselt pakuvad pergamentijäänused peale ülalkäsitletud skeemi esijoones ainult nimematerjali, nii kohanimesid kui ka isikutenimesid. Tekstiosa on väga napp, pealegi pergamentide halva seisundi tõttu vaevalt loetav ja väga katkendiline. Huvitavad on mõned eestikeelsed sõnad. Oli võimalik avaldada ainult teatava väljavõtte, sest paljud märkused viljavõlgade j. m. kohta on enamasti täielikult ilma väärtuseta.

D sisaldab mõningaid andmeid Tallinna komtuurkonna ala kohtuolude kohta. Mis aga iseäranis tuleb ära märkida, on mõnede Järvamaa talupoegade juures väga sageli esinev *stupa*, s. t. alaksa stupe = (kehaline) karistus, ihunuhtlus. Juba 1330. aastast põlvneva vakuraamatu katkendeis (Beiträge zur Kunde Estlands, XIII, lk. 147) leidub säärane märg. Siin esineb ta palju sagedamini, mõnede talupoegade juures isegi üllatavalt sageli, näit. 8 korda järgimööda. Tahtmatult tulevad meelde Järvamaa foogti kirjutaja Johann Renner'i tähelepanekud selle kohta 1560. a. paigu. Tema kroonikas (lk. 9) esinevad mäluväärsed sõnad: „Idt was averst sonderlick gebrücklich im lande, dat de buren, wen se etwas begangen, gestupet wurden; orsake was disse, dat se darmede im dwange gehalten worden, dann se schuweden dat stupent mehr alse den doth sulvest, und wen solck dwangk nicht gewesen, so hedden se de Dudschen (deren weinich jegen se to reken im lande weren) alle umgebracht“⁶).

Teised üksikasjad leiavad märkustes lühikest kommenteerimist, millele siin tähelepanu juhime.

⁴) Vrdl. P. v. Ungern-Sternberg, Beiträge zur Kunde Estlands, VII, lk. 440 jj.

⁵) Vrdl. C. J. Paucker, Ehstlands Landgüter zur Zeit der Schweden-Herrschaft, Tallinn 1847, lk. 14 j. m.

⁶) Vrdl. ka tema kroonika lk. 171: „Idt hadde de gelegenheit mit dem stupen im lande, dat de hern darmit de buren im dwange helden, dan

T e k s t.

A.

^aMelitu ^aMelitu ^bKare⁷⁾ ^bVillem Keskeuer⁸⁾ ^aMeles ^bKeskueuer ^a[Me]lledi ^bhorege⁹⁾ ^cMarth ^aIckamele ^bSoukelepp¹⁰⁾ ^aJane(?)
^aMelexi ^b3 or[dei] k[ulme]t Henne Jegesel¹¹⁾(?) 4 l[op] pro ipso receipt
^aMylitze ^dLemdo Caster

^cMelendes Kusi

K.....¹²⁾ 9 [unci]

^aToyuelemi ^bVampe ^bVillilem Vampe ^aToyuo[ma]s¹³⁾ ^bHym-mot ^aMilitu

^aAllauer 17¹/₂ [unci]

^aToiuotu ^bJani ^aCaibo ^bMelendes ^aMelussi ^brecessit, Vyly
^cMelussi Lemdu Seskul¹⁴⁾

^aJothamas 6¹/₂ [unci]

^aToyuelemi ^bMeyte ^aToyuomas ^bJani ^aAssi ^cTaute ^bMelepeue
^bHenne, recessit ^bVelem, non est ^cMartin ^bMelussi, pueri st. [?]
^cBertoldt ^bLudeke ^cMemme ^dHanto Waykete

^cMeyce Jotomas ^cEinfoetling [?]

^aKuiauer 12 [unci]

^aAsso ^aMellussi ^cReppen ^aClaweke ^bVenowe ^bMeytze ^bNotandum quod Immotu tenetur erat cum ^aToyuotu ^aVillimele
^aLembitoyue ^a..... peue ^cHenne

hir schuweden se mehr vor als vor kopafhouwen, und hedde men se hirit im dwange nicht gehalten, se hedden keinen Dudschen im lande leven laten, so sterk und mechtich weren se jegen de Dudschen to reken“. Vrdl. edasi „Liivimaa opričniku“ Heinrich v. Staden'i ja hiljemini Adam Olearius'e teateid selle kohta.

7) Kare, vististi endise küla Kaer ehk Kaare järgi Einmanni juures.

8) Asustus Keskvere on selles maakohas tundmata.

9) Tähendus selgusetu; võib-olla = hörig, s. t. sõltlane, sunnismaine.

10) Vrdl. Sugalepa küla Albu juures.

11) Vististi Jõgisoo järgi Ambla juures.

12) Peab vist küll tähendama Kurrisal, Kurisoo, Alavere-Prüümlil lähedal.

13) Lühendatud, vrdl. alamal.

14) Vrdl. küla Säasküla Albu lähedal.

B.

^aMelendes Ringstede¹⁵⁾ ^bKuck

^bAndres Koster ^cBertolth ^ddussenn eynenn haken fry armmen¹⁶⁾.

^b[Wy] broder Diderick von der Lage hebben dussem Andres tve haken gegunt von den eyn... ..er van ... vnd den anderen hefft he kregghen; dat he der kerken¹⁷⁾ antwordet vnd is allis arbeit vry... ^dIt 12 s. vor 1 balckenn ^aPeter ^dKoster ^cdat decimam ^cquod non venit ... ^aTommo¹⁸⁾ ^c4 [marcas] pro equo ^c130 [marcas]¹⁹⁾ ^cJany Raudesepp habet 2¹/₂ vncos et dabit annuatim 1¹/₂ marcas cum decima ^bVassetal ^dHans Vstall ^e1 ferding pro lingnis

...i ^aAndreus ^bStruek ^b8 stupa, non fuit presens. ^b2 stupa ^b2 stupa ^d[H]ans Vstall ... ^bpromisit ... autumpno pro vulneribus. ^d[A]ndres Kanne ^b... marcas pro lignis ^a[Ja]ni ^dVxkalck²⁰⁾ *cubias* ^e... s. vor *echtoes*²¹⁾. ^e[15]40 12 s. vor balcken. [15]40 12 s. vor stro. ^dis vor *palk*²²⁾. ^d[Ju]rgen Vstal ^c[Ja]nus Vodegall²³⁾ ^cStruk habet terram ^c3 stupa ^dHanns Kiriuer²⁴⁾ ^dvncus 1, hic vncum(!) vagat(!)²⁵⁾ ^cgyfft in der fastenn....

^aToyuodas ^bAndres Cupiapoy's ^dBertolt Nirek ^c5 s. tunholt ^e[15]40 ¹/₂ m. vor holt ^dobben²⁶⁾ ^b...gen Roucep ^dMatis Aewel²⁷⁾ ^e1¹/₂ [marcam] debit supra ^bMerten Turs (?) Sellicull iux[ta] ... ^aMartt Reyne ^e[15]39 ¹/₂ m. pro lignis ^e4 s. pro foder (?) ^cmeruit stupam propter fugam ^eherelexsis²⁸⁾ ^cWillilem Vissel²⁹⁾ ^dconcessum

15) Silmatorkav nimi. Tol ajal leidus Harjumaal vasallidesugu Ringstede.

16) Arusaamatu. Võib-olla aruue = arve, ühise sarase vaba kasutamise õigus, mida vana-eesti keeles nimetati arve (vrdl. Sitzber. GEG, XXIII, lk. 41).

17) Siin mõeldakse vist küll Järva-Jaani kirikut.

18) Või Toiuino?

19) Määratu suur summa, mis 24 juurdelisatud kriipsuga veel suurendatud 154 peale.

20) s. t. Uxjalk, ainasjalg.

21) See peab mingi eestikeelne sõna olema, oletatavasti ehitus, mis tähendab nii ehitist kui ka ehituspuid.

22) Vist küll eesti palk, mida muidu tähendatakse sõnaga „medegelt“. Vrdl. palkemes = medeknecht (Publikationen aus dem Revaler Stadtarchiv, II, lk. 90).

23) Vodja, Peetri kihelkonnas.

24) Kerrafer, eesti keeles Käravete, Ambla kihelkonnas.

25) vacat, s. t. on tühi.

26) hobune?

27) Vrdl. Affel, eesti keeles Ahula, Madise kihelkonnas.

28) Peab küll tähendama „ära läks“.

29) Vrdl. Vistla, Ambla kihelkonnas.

dedit ³ s. pro lignis ^dherelexis ^eHans Payssell³⁰) ^dPeep ^d1/2 m.
vor houes fadem holt ^eAndres Vxynkelow ^bAsso Lueiggal (?)

^a...an Egouer³¹) ^e...tis *Mehe meis*³²) ^e...mr. equam ^b...3 stupe
^bidem tenetur 1/2 mr. vor blaw. Idem tenetur 3 mr. in autumpno
justitio. ^a...des Hargito ^b5 stupe ^d... Smit 1 vnco ^btenetur 1 mr.
pro vnco. ^d... Vstal ^eCubiepoek ^e[15]39 1/2 m. pro lignis
^a.... gusallo habet vnco 25 in possessione³³) ^dalias Leitzele.
^b....em Meyal *cubias*

C.

^dJane Olte ^dJurgen Kanne ^b2 1/2 punt tenetur ex alio libro.
^btenetur 9 1/2 m. pro lignis

^aAttas habet vnco 7 in possessione ^epertinet ad Emmere³⁴)
^dMatis Attas *Wardj* ^eSchino Skino (?) ^aGerke ^bHans ^b5 marcas pro
obedientia seruanda ^dsurrexit ^aIckv ^dMathias ^bvagat (!) ^dMelendes
Attas ^b1 porcum

^aA m m o t a i o habet vnco 28 1/2 in possessione
^a[C]aulembi Taute ^bwerdy ^d[A]ndres Kanne ^aMelendes Ym-
motu ^dJann Polle ^e[Hin]rik Vstallo

^eCoulem Sosal³⁵) ^aHenne Pusep ^dMick Vassental habet *cubias*
^b1 stupe ^b1 nie fer. vor wundinge to palmen ^b2 stupe ^aMelussi
Caulep³⁶) ^aLudeke ^dMattis Vassentall ^bnon habet terram ^b1 arto-
nem ^b4 lope ordei ^aHenne Suyke ^best to Reuel ^dPeter Andres
^dBertoldt Genck ^dJorghen Wanne ^eAnno [15]54 vonn dussem hakenn
gift her kein inn drenn jarenn szo lange

^bleke Michel ^dMart Huendo *cubias* ^eWayenhay³⁷) ^b...einuote-
lingh in illa villa tenetur 9 pro conductione (?) van enem ossen
^eHic clama *echtenpaio*, ferte secunda folia!)³⁸).

³⁰) Vrdl. Paistevälja küla, Järva-Jaani kihelkonnas, vanasti Paysel, Paitzel.

³¹) Vrdl. Äiavere, Koeru kihelkonnas.

³²) On vist küll ainult isikunimi.

³³) Lühendatult „Iposōē“, mida ainult nii võib tõlgendada.

³⁴) S. t. Emmerni (= Peetri, enne Ämbra) kihelkonna juurde.

³⁵) Soosalu küla Madise kihelkonnas.

³⁶) Kaalepi ehk Kaulepa, Madise kihelkonnas.

³⁷) Kratsitud. Tõenäoliselt Vajangu küla Järva-Jaani kihelkonnas.

³⁸) Mõte on täitsa tume. Võib-olla on Echtenpaio mõni kohanimi?
Või on ta mingisuguses ühenduses ülalesinenud sõnaga echtos?

^aSelliculle habet vncos 45¹/₂ in possessione
^dMatis Tuer ^d[Ha]ns Neytel ^cHic non ... in vacca ^dJaen
Kar ... *cubies* ^eTomas Roucep ^dRautszep

D.

^aUettenkul³⁹⁾ 7 vnci

^aBertolt ^biudicatus pro absentia fe[rtonem] ^b8 mr. videlicet molendufte⁴⁰⁾ ^bHûke⁴¹⁾ ^bHic Bertolt furatus est 1 bouem et iudicatus est pro collo 40 mr. ^aMychel ^bJudicatus est 20 an[tiqu.] mr., quia furtive mæssuit fenicidium domini anno [14]45to. ^bpro vadem holt ^btenetur feni [?] in anno [14]11. ^bpro stupa

^aBertolt ^bMileke, Cowp, Howlem(?)

^aHinrik ^bHic Hinrik est [iudicatus] pro homicidio. 16 [m.] solvit ^bBertolt ^btenetur vac.... obediet 5marcas ^biudicatus pro 5 ... anno

^aUldelep 3 vnci

^aVillilem ^b8 nye mr. videlicet molendufte. ^bMarti ^bDabit in autumpno 6 fer.

^aLodenkul⁴²⁾ ^bsequitur Hayell⁴³⁾, require 63

^bvilla Armentak⁴⁴⁾, require 41

^btenetur 3 marcas pro equo, 3¹/₂ punt siliginis, 4 punt ordeï, 2 punt avene, 1 lop

^bdatum Hinrico de Hoesen⁴⁵⁾ pro pueris

^bCopelma[n]⁴⁶⁾ 1 punt rogen. ^bpro collo 20 [m.]

^bNos Gerhardus de Mallingroth contulimus donavimusque Hinrico

39) Asend teadmata.

40) Kordub sageli. Molendufte = vargus veskis; siin karistatakse seda võrdlemisi kergesti.

41) Uku talu Kopelman'i asunduse läheduses?

42) Lodenkull'i nimetatakse ühes Stokholmi arhiivi ürikus aastast 1540 Jõgisoo läheduses asuvana. Selle küla juures ei mainita talupoegade nimesid ega esitata adramaade arvu.

43) Nüüd Aila küla Keila kihelkonnas.

44) Arrotaka ehk Harwentack oli praeguse Kulli küla (Jüri kihelkonnas) vana nimetus; ta asus aga Padise kloostri maal, vrdl. Paucker, op. cit., lk. 54, 55.

45) Ehk Horsen, on aga küll vist Hoesen, Hoeseden, aadlikuperekond Saare-Lääne piiskopkonnas.

46) Nüüd Kopelmani mõis Keila kihelkonnas.

Debenbeke⁴⁷⁾ .. agri extra copulam Jegel⁴⁸⁾ pro victu suorum pecorum
 ... alias idem non [debet facere ibidem] prata aut segetes. Anno
 [14]59⁶⁰ et solum ad vitam suam.

(Löpp järgmises numbris.)

P. Johansen.

The image shows a document with several rows of text, each starting with a large, bold initial letter. The text is heavily obscured by noise and artifacts, but some legible words and numbers can be identified:

- Row 1: **T**opueleb
- Row 2: **P**...
- Row 3: **T**orues
- Row 4: **P**...
- Row 5: **A**...
- Row 6: **T**ouou
- Row 7: **C**...
- Row 8: **M**...

⁴⁷⁾ Äärel esineb mäрге: „Debenbeke“.

⁴⁸⁾ Nüüd Jõgisoo, Keila kihelkonnas.

1929—1930.

„Eesti Biograafilisest Leksikonist“ ilmus suvel 1929 IV vihk (lk. 465—643 + XVIII). Seega lõppesid laiaulatuslikumad tööd leksikoni juures ja ta toimetus likvideerus. Praegu tehakse vaid vähesel määral täiendustevihu eeltöid, mis ilmub kahe aasta pärast.

Trükist ilmus ka H. Sepa brošüür „Talupoegade kaitse Rootsi aja lõpul, eriti Liivimaal“, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetused VI (59 lk.).

Ilmumist jätkas „Ajalooline Ajakiri“. Tegevusaasta kestel ilmus 3 numbrit 1929. ja seltsi 10. aastapäeva puhul kaksiknumber 1930. aastakäigust. Viimane tõi ülevaateid eesti ajaloo uurimisest, ettepanekuid edaspidisteks töödeks ja üksikute alade töö koordineerimiseks. Et kulusid kärpida, kuna pealegi praegu suurema arvu järgi ei ole vajadust, vähendati ajakirja trükieksemplaride arvu 1930. a.-st 1000-lt 600 peale; samal ajal kõrgendati veidi honorari ajakirja artiklite eest. Ajakirja toimetamistöö intensiivistamise otstarbel vähendati toimetuse liikmete arvu nelja peale ja jagati nende vahel ülesanded. Toimetusse kuuluvad: P. Treiberg — peatoimetaja, ühtlasi üldajaloo osakonna toimetaja, H. Kruus — kodumaa ajaloo, O. Liiv — arhiivinduse ja M. Schmiedehelm — arkeoloogia osakonna toimetaja. Ajakiri hakkab ka ohtralt, kui seda seni tehtud, tooma mitmekesiseid ajaloo uurimistöösse puutuvaid teateid, ülevaateid, arvustisi j. m.

A. Kruusbergi toimetatud „Materjale Maltsveti liikumise kohta. Ajalooline Arhiiv II“ trükitakse praegu ja raamat ilmub hiljemalt 1930. a. jõuluks.

Valmines „Eesti ajaloo bibliograafia 1878—1918“ käsikiri. Teos on sellisena juba ohtrat kasutamist leidnud, mis asjaolu omakorda rõhutab suurt vajadust ta järgi. Töö üldjuhtimine oli vastava komisjoni käes (H. Kruus, H. Moora, F. Puksov, H. Sepp, P. Treiberg), tegelikeks töötajaks olid viimaseil aastail E. Blumfeldt ja N. Treumuth; ajutiselt töötasid kaasa E. Ariste, J. Korp ja A. Palm. Jätkati ja lõpetati varemini väljakirjutatud sedelite kontrollimist „Livländische Geschichtsliteratur“i järgi, vaadati läbi väljaspool Baltikumi ilmunud ajaloolised perioodikad ja koguteosed (130 numbrit, üle 3500 aastakäigu, resp. köite, 2200 sedelit). Osa Põhjamaade perioodikat, mida kohapeal ei leidunud, töötati läbi Helsingis. Naabermaade bibliograafilistest käsiraamatutest võeti läbi Setterwall, „Svensk historisk Bibliografi“, I, II, B. Erichsen og A. Krarup, „Dansk historisk Bibliografi“, I, 1—4, Vasenius-Pakarinen, „Suomalainen kirjallisuus 1877—1917“, I—IX; vaadati läbi

ka ajaloolise bibliograafia aastaülevaated „Historisk Tidskrift“i“, „Historiallinen Arkisto“ ja „Historiallinen Aikakauskirja“ vastavaist aastakäikudest. Bibliografeeriti lätikeelne Eesti ajalugu puudutav kirjandus Riias (350 sedelit) ja eestikeelne ajalooline raamatukirjandus (700 sedelit). Töötati läbi Dahlmann-Waitz „Quellenkunde der deutschen Geschichte“ ja L. Finkel „Bibliografia historyi Polskiej“; ühtlasi jälgiti Saksa ja Poola ajaloo bibliograafia aastaülevaateid vastavaist spetsiaalajakirjadest. Üldine sedelite arv ületab 17.000. Teos ilmub umbes 50 trükipoogna suuruses vihkudena võimalikult kahe aasta kestes. Teose kirjastamiseks on eeltöid tehtud ja trükkimist tahetakse alustada võimalikult juba 1930. aastal.

Lõpule nihkusid ka „Ajalooskussõnastiku“ eeltööd H. Sepa juhatusel. Tegevusaastal töötati välja arhiivinduse ja majandusajaloo oskussõnad ja kontrolliti ning täiendati olemasolevaid materjale Weber-Baldamuse „Lehr- und Handbuch der Weltgeschichte“ järgi. Välja töötatud on umbes 5000 ajaloo eriilmega sõna, mis peab võimaldama eesti keeles käsitleda ajaloolist ainet. Ka see materjal on juba ohtrat tarvitamist leidnud. Teos läheb trüki lähemal ajal.

Jätkati ajaloolise rahvatraditsiooni ja arhiivindumete kogumist. Välja saadeti selleks otstarbeks 10 stipendiaati järgmistesse kihelkondadesse: A. Soom — Kärla, M. Ester — Põlva, H. Preem — Kanepi, O. Kuldkapp — Kursi, G. Noppel — Võnnu, L. Rebane — Otepää, M. Ehrlich — Kodavere, H. Rebane — Järva-Jaani (oli sunnitud hiljemini tööst loobuma), L. Tamman — Türi ja L. Vilmre — Koeru. Et läbi töötada on veel vaid osa Järvamaad, Harju-, Viru- ja Petserimaa, hakkab seegi kogu Eestis ettevõtetud uurimistöö lõpule jõudma. Materjalikogud on seni seltsi arhiivis leidnud rohket tarvitamist, eriti 1905. aasta ja veneusu liikumise uurimisel.

Selts võttis osa õpetatud Eesti Seltsi eesti ajaloo ja filoloogia aastaülevaadete (alates 1922. a.-st) koostamistöist, toimetades ajaloo osa bibliograafia. Samuti jätkati kaastöötamist Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, Ajalooliste teaduste rahvusvahelise komitee Eesti osakonnas ja mõnes teises ettevõttes. Selts astus Ida-Euroopa ajaloo-seltside föderatsiooni liikmeks ja väljaannete vahetusse lisaks endistele Lundi ülikooli raamatukoguga ja Riias asuva „Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde“ga.

Mainida võiks möödunud tegevusaasta sündmustest veel seltsi 10. aastapäeva pühitsemist 4. mail 1930. a., mis puhul oli pidulik aktus ja hiljemini seltsiliikmete ja kutsutud külaliste koosviibimine. Aastapäeva puhul tervitasid seltsi mitukümmend ta elu ja tegevuse vastu huvitundvat isikut ja asufist.

Liikmeid oli seltsil tegevusaasta lõpul 74 (1 au-, 2 toe-

taja- ja 71 tegevliiget; 34 naist ja 40 meest; ülikooli õppejõude 10, üliõpilasi 35, väljaspool ülikooli seisvaid 29); juurde tuli tegevusaasta kestel 12 liiget.

Seltsi juhatusse kuulusid: P. Treiberg (esimees), H. Kruus (abiesimees), H. Kleis (kirjatoimetaja), R. Kleis (laekahoidja), J. Kõpp ja E. Blumfeldt (ametita liikmed). Revisjoni komisjonis olid F. Leinbock, J. Jensen ja R. Stokeby, nende asemikudena A. Sumberg ja E. Lüigant. Mainitud isikud valiti seltsi aastakoosolekul 4. mail 1930 1930./31. tegevusaastaks oma ametisse edasi.

Koosolekuid peeti 10 (7 ettekandekoosolekut, 1 üldkoosolek, 1 aastakoosolek ja pidulik aktus seltsi 10. aastapäeva puhul); neist 4 sügissemestril 1929 ja 6 kevadsemestril 1930. Koosolekuist osavõtjate keskmine arv oli 30. Ettekandeid oli 16. Kronoloogilises järjekorras esinesid koosolekuil järgmised isikud järgmiste ettekanetega.

29. septembril 1929 — A. Soom: „Saaremaa haridusolud Põhjasõja ajal“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 3).

20. oktoobril 1929 — L. Leesment: „Jooni Kihnu saare kiriku ajaloost“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 4) ja P. Treiberg: „Drantsuse revolutsiooni aegsete sotsiaallikumiste uuemast käsitlusest“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 4).

10. novembril 1929 — A. Koort: „Ajaloolisest teadvusest“ (ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 4).

Samal koosolekul — R. Stokeby: „1905. a. sündmused Koeru ja Peetri kihelkonnas“. 1905. a. sündmuste jälgimisel Koeru ja Peetri kihelkonnas tuleb põhineda peamiselt rahvatraditsioonile; vähemal määral annavad andmeid kirikute arhiivid ja ajakirjandus. Heites pilgu revolutsioonieelsele olukorrale näeme, et üle 70% maast kuulus mõisale ja rahval oli suur maapuudus. Tööjõu pakkumine ületas kaugelt nõudmise; palgad olid seetõttu madalad, tööliste kohtlemine halb. Mõisamoonakas sai kogusummas 80—90 rbl. aastas, seepärast pidi ta terve perega orjama, et kuidagi ära elada. Revolutsiooni tulekul viis üldine rahutustelaine ka mõisamoonakad kaasa. Agitatsioon etendas siin tähtsat osa. Liikumine algas palgalisa nõudmisega, mis märtsikuus juba pea kõigis mõisais oli päevakorras. Nõudmised olid mõõdukad, kuid mõisavalitsused nägid siin kohe mässu. Veebruarikuu manifesti järel, millega võimalus avanes ministrite nõukogule palvekirju esitada, hakkas avalduma vana psühholoogiline moment: usuti, et keiser on hea, kuna kõik halb tuleb mõisnikest. Hakati nõudma hingemaad ja nii mõnelgi pool tuli lööminguid mõisatööliste ja vallavalitsuste vahel. Need

olid agraarahutused, milles küll balti ajakirjandus jällegi näeb mässulist liikumist. Mis puutub üldiselt eesti ajakirjandusse, siis võtab küll ka tema aja tähtsais küsimusis sõna, kuid ikka väga napilt ja hilinedes, otsekui mitte märgates enda ümber hoogsalt arenevat elu. Rahva nõudmised kasvasid aja kestes. Kevadel levisid streigid ja mõisnikud olid tihti sunnitud mööndusi tegema, et üldse võimalik oleks hädalise iseloomuga töid lõpetada. Maalt pärit linnatöölised töid revolutsiooni seemne maale; agitatsioon polnud just väga sihilik, kuid majanduslikud nõuded ise olid teravad. Kevadel on märgata hoogsat palvekirjade kirjutamist ministrite nõukogule, milline liikumine küll ei annud mingisuguseid reaalseid tulemusi, vaid vahest aitas ainult selgitada olukorda ja kasvatada iseteadvust. Mõisaproletariaat jäi nüüd juba tagaplaanile, kuna esile kerkis poliitiline võitlus, mille kandjaiks olid taluperemehed ja õpetajad. Varakevadel levisid mõisates tulekahjud, mida oletati mõisnikkude eneste tööks, kes sel teel, nagu arvati, olevat lootnud kõrgeid kinnitussummasid kätte saada. Mõisnikkude meeolu oli üldiselt närvitsev; peeti omavahelisi koosolekuid ja mõnel pool isegi kindlustati mõisaid võimalikkude hädaohtude vastu. 17. oktoobri manifesti järel asusid „Uudised“ revolutsiooni teele ja selle ajalehe mõju suurenes tunduvalt. Järgnev sündmustik oli väga spontaanse iseloomuga. Peeti koosolekuid, kus püüti lahendada küsimusi: 1) kuidas kukutada isevalitsuslik kord ja asendada see demokraatiaga, 2) kuidas luua müilitsat ja 3) kuidas korraldada uusi omavalitsusi. Tähelepanu väärivad käsiteldaval maa-alal teiste tegelaste kõrval külarätsep Schults ja taluperemees Jürmann oma poegadeaga. Tollest ajast tuntud „mustersada“ on võrdlemisi ebamäärane mõiste. Rahvas ei teinud vahet, oli see mõisa- või rahvavägi. Vahele kasutasid ka põgenenud vangid ja muu kahtlane element revolutsioonitaja võimalusi, et röövida. Deale Tallinna kongressi, kus saadikuid arreteeriti, tulid ka töölised vastutasuks maale lõhkuma. Hirmujutte „mustast sajast“ levisid ka mõisnikud, et õhutada mõisatöölisi organiseeruma nende kaitseks. Moodustusidki salgad, kes tegid retki mõisatesse, mida pidi ähvardama hädaoht. Muuseas tulistati Jürmannide talu ühe sellise joobnud salga poolt. Kirikute vastu — Koerus oli pastoriks Haller, Peetris von zur Mühlen — oldi vaenuline ja üldse oli 1905. a. sündmuste tagajärjeks rahva külmenemine kiriku vastu. 20. XII 1905 jõudsid karistussalgad Paidesse, järgnesid vangistamised, karistamised, mahalaskmised; viimaseid oli Koerus 5, Peetris neid ei olnud, sest tagaotsitavad olid rettu pääsenud; hiljemini lasti Paides veel 4 meest maha. Karistused tabasid mõnd täiesti ootamatult ja isiklik vaen etendas siin oma osa; on isegi tuntud isikud, kes teotsesid pealekaebajaina mõisnikkude ees. 1905. a. sündmuste järelnähtena ilmusid mõnele poole

n. n. metsavennad, — mehed, kes olid omal ajal reftu läinud ega tohtinud avalikkusse tulla. Üldiselt oli käsitletud ajajärk täis jõudu ja tahtmisi, kuid ilma küllaldase organisatsioonita.

24. novembril 1929 — H. Sepp: „Karl XI reformid ja eesti talupojad Liivimaal“ (osa „Ajaloolises Ajakirjas“ 1929, nr. 2—4 ja eribrošüürina ilmunud uurimusest „Talu-poegade kaitse Rootsiaja lõpul, eriti Liivimaal“).

Samal koosolekul — N. Treumuth: „Numsen'i arhiiv Valga linnaarhiivis“. Annud alul mõningaid jooni Valga linna ajaloo, peatub kõneleja Valga linnaarhiivil, mille materjalid algavad umbes aastast 1720, ohtramalt 1785. aastast. Arhiiv on korratutes ja nimestikkudeta. Numseni arhiiv sai teatavaks korraldustööde puhul a. 1928. Numseni isik on ajaloolastele vähe tuntud. Taani biograafilise leksikoni andmeil sündis ta a. 1737; olles kolmandat põlve sõjaväelane, tegi ta sõjaväelise karjääri Taanis, kuid a. 1785 ülestõstetud kaebuste tagajärjel lahkus rügemendist; hiljemini mõisteti ta küll pooliti õigeks, kuid oli seks ajaks juba siirdunud Katarina II teenistusse, kes ta määras Soomes Rootsi vastu võitleva Vene armee pahema tiiva juhatajaks. Numseni arhiiv on Valga linnaarhiivi sattunud näiliselt juhuslikult, olles üheks osaks Numseni võlausaldajate poolt sekvestri alla pandud varandusest. Arhiiv sisaldab originaale, kontsepte ja koopiaid saksa, vene, taani, prantsuse ja poola keeles. Arhiivi esimene, n. n. Taani osa on vähim, sisaldades arveraamatuid ja andmeid sõjaväe reformi kohta XVIII sajandi teiselt poolelt. Arhiivi teine osa sisaldab andmeid Rootsi-Vene sõja kohta aastast 1790, kirju ja raporteid, mis selgitavad Numseni üleminekut Kymi jõest j. t. tema osavaid aktsioone, selle kõrval andmeid Numseni isiku, Soome talunikkude, Rootsi laevastiku tegevuse, Vene sõjaväe raske seisundi ja puuduste, sõjavägede majutamise, hospitalikorralduse j. m. kohta. Kolmas osa sisaldab salakuulajate kirju Numsenile Preisimaalt ja Poolast a. 1791 Numseni Liivimaal asumise ajast ja Numseni salajasi raporteid. Andmeist selgub muuseas, et Preisi salakuulamine Liivi- ja üldse Venemaal oli eeskujuliselt korraldatud. Arhiivi neljandas osas leidub mitmekesiseid andmeid Numseni tegevuse kohta Vene vägedes Liivimaal.

9. veebruaril 1930 — O. Freymuth: „Dualismist Baltimaade kirikuarkitektuuris keskajal“. Vana-Liivimaa oli õieti asumaa ja elas juurdevoolest emamaalt. Võiks ehk arvata, et ka siinse kultuuri nähted toodi lihtsalt emamaalt. Ometigi leiame siin küllaltki erinevusi. Näit. olid ehitiste juures iseärasused tingitud sellest omapärasest materjalist, mis siin oli kasutada, maastikuoludest, ajaloo ja lõpuks ka inimestest, kes ehtasid ja kelle jaoks ehitati. Kõneleja esitab basiilika ja kodakiriku tüübi iseloomustavaid jooni, jälgib nende tüüpide arengut ja aeg-ajalist segune-

mist, millest sündis huvitav, kuid mitte enam nii rahuldav segatüüp, ja siirdub siis nende tüüpide jälgimisele Baltimail. Edasi peatub ta enamiku Baltimaade kirikute juures XV sajandil toimunud ümberehitamistel, kus basiilika ja kodakiriku elemendid täiesti segi paisati. Ka mujal on ette võetud ümberehitamisi, kuid need toimusid varemini ja osutusid tihti ehitiste üldkujule kasuks. Meil aga moodustasid need ümberehitamised võõra elemendi pealesurumise, mis tingis ehitiste segatud üldmulje. Võimalikuks ja kasuks osutus see vaid Tartu toomi juures, mis ka oli tõesti mõjuv ja haarav oma välimuselt. See tookordne lõhenemine kirikuarkitektuuris otseselt laseb aimata mingit üldist eelseisvat laostumist ja hävimist, mis ka tõeliselt peagi saabus.

2. märtsil 1930 — J. Vasar: „Liivimaa talurahva olukorrast suure reduktsiooni alul“. 1681. a. Liivi maapäevale tegi Karl XI muuseas ettepaneku talupoegade vabastamiseks. Kuidas peab suhtuma sellesse kuninga katsesse vabastada talupoegi? Balti ajalookirjandus on püüdnud asetada Karl XI reformide motiive halba valgusse: kuninga sihiks olnud ainult riigi sissetulekute suurendamine. Seevastu on tema humaanseid motiive toonitanud eesti ja läti ajaloolased. Kuigi reduktsioon Liivimaal kujunes lõpuks väga põhjalikuks ja omas suuri ning raskeid tagajärgi, siis alul kuningas ometi püüdis aadliga kokku leppides läbi viia vähema ulatusega maade redutseerimist. Kui Rootsi riigipäev a. 1655 otsustas teostada reduktsiooni piiratud kujul, kujunes Liivimaal sellele tugev vastuseis ja a. 1678 lubatigi Liivimaa reduktsioon ära jätta. Ühtlasi oli Liivi aadel esinenud palvega, et redutseeritaks Rootsi suuraadli käes olevad maa-alad, mis moodustasid umbes 60% kõigest maast. Liivi aadli maaomand oli igatahes aja kestel kasvanud Rootsi aadli maade arvel ja vististi sisaldas eelpool esitatud Liivi aadli palve ühtlasi lubadust väikeulatusliku reduktsiooni läbiviimiseks ka nende eneste maa-aladel. Rootsi aadli käest äravõetud maid oleks võidud tulevikus välja rentida ja ainuõiguse saamine rentimisel, mida ju loota võis, oleks katnud need väikesed kaofused, mis sellelaadiline reduktsioon oleks Liivi aadlilt nõudnud. Kuningas katsuski 1681. a. riigipäeval läbi viia sellesihilisi otsuseid. Kui nüüd kõige sellega ühenduses esines ka talupoegade vabastamise küsimus, mis ju ei võinud olla kasulik Liivi aadlile, siis äratab see õigustatult imestust. Kuid juba enne Liivi maapäeva kokkuastumist oli kuningas saanud teateid Liivi aadli meeleolust, mis oli seesugune, et ei võidud loota reduktsiooni ettepaneku läbiminemist. Selles ühenduses tuleb siis ka võtta ta talupoegade vabastamise katset. Võiks ju ka arvata, et kuningas, nähes kokkuleppe võimatust aadliga, otsis ehk mõnelt teiselt rahvahihilt tuge. Ometigi oleks talupoegade vabastamine selleks otstar-

beks liiaks kallis samm olnud. Või tahtis ehk kuningas sellega aadlit sundida reduktsiooni lubama? Kuid talupoegade vabastamise küsimus esines veel paar aastat hiljemini, kui aadliga kauplemisest ei võinud enam olla kõnet. Tõenäolisemad on siin süiski humaansed motiivid, liiatigi et see talupoegade vabastamine oli ette nähtud ka riigimaits. Nagu teada lükkas Liivi maapäev tagasi nii reduktsiooni kui talupoegade vabastamise ettepanekud. 1681. a. sügisel käis kuninga juures aadli saatkond nõutamas reduktsiooni ja talupoegade vabastamise ärajätku. Kauakestnud läbirääkimised ei annud tulemusi, aadel jäi püsima oma keelduvale seisukohale, ehkki kuningas veel mitmet puhku vähendas reduktsiooni nõudeid. Suur osa riigistatud mõisaid oli ka juba enne 1681. a. maapäeva välja renditud ja et kuninga pärastisel ettepanekul rentimise eesõiguste asjus ei võinud aadli silmis enam suuremat väärtust olla, võis see asjaolu osaliselt mõjustada ka reduktsiooni ettepaneku läbikukkumist. Mais 1682 kavatses kuningas rendilepingud, mis olid tehtud 12 aasta peale, üles öelda ja lubada neid uuendada ainult juhul, kui aadel lubab reduktsiooni, vastasel korral aga mõisad anda kroonu valitsejate kätte. Rendilepingute ülesütlemisest ei tulnud midagi välja, sest see tekitas liiaks suure meelepaha tormi. Ainult tulevikus väljarenditavate mõisate suhtes jäi kuningale vabadus, kas anda nad rentnikkudele või jätta riigile. Vahekorrad olid liiaks teravaks läinud, nii et tarvilikuks osutus teatavaid mõõndusi teha. A. 1687 lubatigi riigistatud mõisad veelgi soodsamail tingimusil Liivi aadlile rentimiseks. Poliitilised kaalutlused sundisid talupoegade vabastamist tagaplaanile jätma. Ürikuist näib, et kuningas talupoegade vabastamise mõtet veel kaua meeles on pidanud, kuid eriti ka ta usaldusmeeste ja lähima ümbruse tugev vastuseis mõjustas teda omajagu vastupidises suunas. 1682. a. reformid baseerusid täitsa teisel alusel. Kroonumõisate valitsemine rentnikkude kaudu sai aluseks pärastistele reformidele. Kuningas oli asetatud samale seisukohale kui eramõisnik oma mõisate väljarentimisel. Mõisaid hakati rentima a. 1681 ja nii vana on ka küsimus talupoegade kaitsesest neis mõisus. Rendi suuruse kindlaksmääramisel võeti aluseks vakuraamatud, kuid peagi selgus, et kohustised neis olid tähistatud liiaks kõrgelt. Ainult väga heal aastal suutis talupoeg täita oma kohustised vakuraamatu normides. Raskuseks sai veel, et kuninga ametnikud polnud küllaldaselt usaldatavad. Kuna eramõisate omanikud vähemalt hädavajalist ei võtnud oma talupojalt, oli rentnikul sihiks lühikese ajaga võimalikult suurt kasu saada. Aa. 1681—1684 muutus talupoegade olukord Liivimaal väga raskeks. Seepärast astuski Rootsi kroonu nüüd välja talupoegade kaitsjana nende lõpliku väljakurnamise takistamiseks. Ja see viiski nende seadusteni, mis kindlakujuliselt esinesid 1690. a. paigu. Kuid seegipärast ei saa eitada, et nende

reformide läbiviimisel riigivalitsust poleks juhtinud ainult isiklik kasu, liiatigi et reformid ei püürdunud majandusliku alaga. Revisjoni läbi a. 1681 oli adramaade arv tõusnud 4300 pealt 6323 peale. Seega oli kasvanud ka maksude hulk, mida peajasjalikult talupojaskond riigile pidi maksma. Selles mõttes talupoegade olukord halvenes, eriti Liivimaa eesti osas. Siiski selle hüve kõrval, mida pakkus kohustiste normeerimine ja isikliku vara kogumise võimalus, oli see vähese tähtsusega.

Samal koosolekul — O. Liiv: „Kurioosum Nikolai I valitsusajast Saaremaal“. Kõneleja annab alul pildi Nikolai I tagurlikust valitsusajast, peatub siis ühel Saaremaa sündmusel, mille kohta leidub materjali endise Balti kindralkuberneri arhiivi salajases osas aastaist 1853—1857 ja endise Kuresaare tollivalitsuse arhiivis aastaist 1853—1856. 3. oktoobril 1853 Soela väina kordonis peetud pulmapeol, kus koos olid üldiselt rahulikud ja truud Vene riigi alamad, Saaremaal end mugavalt sisseseadnud ametnikud, esines noor hiljuti Saaremaale tulnud ukrainlane lipnik Rotmistrov ettepanekuga juua Ukraina relvade terviseks. Ettepanek leidis jooanud seltskonnas vastukõla. Sündmust kaasaelanud preester Malenin saatis aga sellest ja Rotmistrovi lähemast usutlemisest saadud andmeist salajase kaebuse Riia ja Miitavi peapiiskopp Platonile, kujutades selles Rotmistrovi vabameelse vähemusrahvuslasena. Kaebus läkitati edasi Balti kindralkuberner Suvorov'ile. Kogu lugu oli ju vaid kohane illustreerima vene ohvitserkonna liberaalset fraseoloogiat, ilma et siin oleks olnud midagi olulist või koguni kardetavat. Kindralkuberner isiklikult ei pidanud asja tähtsaks, kuid pidi sellele siiski seadusliku käigu andma. Asi arenes nii kaugelt, et keisri heakskiidul korraldati Saaremaale uurimiskomisjon sündmust selgitama, kusjuures asjaosalised arreteeriti. Komisjon konstateeris oma töö tulemusena asjaosaliste süütust ja truualamlikkust; ainult Rotmistrov väljendanud joobnult vabameelseid, kuid juhuslikke mõtteid. Siiski saabus ränk karistus, välja arvatud vahest Rotmistrovile enesele, kes ta oma palve peale määrati sisevalve teenistusse erilise järelevalve all. Putkevič ja Schwartz, kaks asjaosalist, määrati kõva politsei valve all asumisele, mis tõi mõlemale raskeid materiaalseid kaotusi ja hingelisi kannatusi. Hiljemini kergendati nende karistust ja Aleksander II andis neile täieliku vabaduse tagasi.

16. märtsil 1930 — A. Soom: „Märkmeid Saaremaa rahvakoolist möödunud sajandil“. Saaremaa rahvakooli algus on umbes üheaegne Liivi- ja Eestimaa rahvakooli algusega; nimelt on selleks XVII sajandi lõpuaastakümned. Koolikorraldus pandi Rootsi valitsuse poolt maksma a. 1695. Rootsiajal loodud kool asendas õieti tol ajal puuduva leeriõpetuse. Koolmeistreiks olid enamikus eesti keelt oskavad sakslased, kes ühtlasi täitsid kiriku eestpaluja

ehk kõstri ülesandeid. Koolid olid asutatud liiaks laia ringkonna jaoks, nii et neist kasu said vahest kõige lähema ümbruse elanikud. XVII sajandi lõpp ja ka XVIII algus on siiski olnud rahvaharidustöös võrdlemisi tagajärjerikas aeg. Ka võis koolitöö Saaremaal jätkuda peaaegu katkestamatult kogu Põhjasõja kestusel. Rootsi ajal loodud alusel baseerus koolikorraldus kogu XVIII sajandi ja püsis vaid kohaliste pastorite ja Saaremaa kirikuvalitsuse hooldamise tõttu endisel kõrgusel. Osalt rüütelkonna toetuse, osalt ka vennaskoguduste tegevuse mõjul tõusis lugemisoskus Saaremaal jõudsasti, jättes ses suhtes XVIII sajandi keskpaigu mandri enesest tublisti maha. Vene valitsuse poolt tehti alles kindralkuberner Browne'i ajal laiendatud koolikorralduse maksmapanekuga algust. A. 1765 esitati Liivi maapäevale sellekohane kava, mille maksmapanek aga väga viibis. Alles Liivimaa abikuberner Campenhausen'i poolt tehti esimesi tõsisemaid katseid rahvahariduse tõstmiseks Saaremaal. Arvatavasti tema ettepanekul valitsuse poolt 1784. a. lõpul antud käskkiri, mille korraldused õieti kiirelt ellugi viidi, kordas osalt Browne'i kava, osalt aga ulatus kaugemale. Kõneleja peatub lähemalt selle kava juures. 1792., 1793. ja 1794. aasta kirikuvisitatsiooni andmeil olid enamikus kihelkonnis küla- ja kihelkonnakoolid olemas, puudusid vaid õpilased, mispärast nii mõnedki koolid hiljemini kadusid. Enamikus kihelkonnis tegi kooliasjandus siiski edusamme ja koolide arv kasvas, välja arvatud kihelkonnakoolid. Nimelt oli a. 1831 12 klk.-kooli ja 137 külakooli, a. 1840 10 klk.-kooli ja 174 külakooli kokku 5995 õpilasega (klk.-kooles 111, külakooles 5884). Täielikum ülevaade Saaremaa koolioludest on 1840. aastast olemas. Eriti puudulikuks olid jäänud koolmeistrite ettevalmistamine ja nende elutingimused. Kõstrid olid asendatud külakooles lugeda oskavate talumeeste poolt, kihelkonnakooles õpetamise ülesanded käisid aga mõnelegi kõstrile üle jõu. Puudulikeks olid jäänud ka koolimajad. Eriti ei lubanud ka võistlus ap.-õigeusuga ev.-luteri usu koguduste liikmeid kocrmata liigsete kohustistega, sest õigeusulistel ei pidanud olema mingisuguseid kohustisi ei kiriku ega kooli heaks. Külakoolides jäi õpetus üldjoontes endiseks: lugemine, katekism ja laulmine, kuna kirjutamist leidis hoopis harva. 1819. a. talurahvasaaduses oli rahvakooli kohta võrdlemisi ratsionaalne kava esitatud, mida tunduvalt täiendas 1845. a. Saaremaa koolikava; kuid keegi ei olnud huvitatud nende elluviimisest. Ka koolirevidentide töö oli tagajärjetu, sest puudusid kohased koolmeistrid ja valitsusasutiste poolt ei leidnud revidendid mingit tuge väärnähetehete kõrvaldamiseks. Ka kihelkonnakoolide ruumid olid tavaliselt väga kitsad ja kooli sisseseaded primitiivsed; õpilasi tuli tihti sunniviisil kooli tuua. Kihelkonnakooli õppekava teostumine sõltus koolmeistri või-

meist ja kohusetundest, mille tõttu koolid erinesid üksteisest tunduvalt. Üldiselt olid nad kaunis madalal järjel. Eeskirju kihelkonnakooli astujate suhtes ei peetud, koolivalitsused ja revidendid olid passiivsed; õpilaste tööjõudu kasutasid koolmeistrid oma majapidamises. 40-dail ja 50-dail aastail Saaremaal aset leidnud hoogus kreeka-katoliku usu levimine tõi rahvakoolis muutusi kaasa. Ev-luteriusu koolide arv vähenes tunduvalt ap.-õigeusu koolide arvel. Nimelt oli a. 1840 174 ev.-luteriusu külakooli, a. 1859 aga 141. Ap.-õigeusu koolide asutamisega tehti algust a. 1846, nimelt Laimjalas. A. 1896 oli Kuresaare õpperingkonnas 233-est algkoolist ap.-õigeusulisi 82, õpilaste koguarvust 7490 ap.-õigeusulistest kooles 30,6%. Kuigi ap.-õigeusu koolid said riigivalitsuselt toetust, esineb siiski kaebusi nende halvema seisukorra üle kui ev.-luteriusu koolid. See Saaremaa kiriku ja rahvakooli dualistlik seisund põhjustas küll mõningaid hõõrumisi ja tülisid, kuid üldiselt on see eesti rahvakoolile siiski kasuks tulnud: hariduslike olude parandamisest olid mõlemad pooled nüüd rohkem huvitatud. Eriti äratas see ap.-õigeusu poolt ähvardav hädaoht ev.-luteriusu vaimulikud senisest passiivsuselt. Selle võistluse tagajärjel tekkis Saaremaal ebaloomulikult tihe koolivõrk. Nii on a. 1896 200 koolist a. 1923 tarvilikuks peetud vaid 111 maa-algkooli. Ühenduses sellega väärib mainimist Kaarma kooliõpetajate seminar (asutatud a. 1870), millel on teeneid nii Saaremaa ev.-luteriusu rahvakoolide seisundi parandamisel kui ka rahva vaimlikes arenemises üldse. Kõneleja annab ülevaate seminari tekkimisloost. Jaanuaris 1871 alustas seminar tegevust 12 õpilasega, igast Saaremaa kihelkonnast üks. Esimene õpetaja oli Georg Markus. Kuu kannatas koolitöö tarvilikkude õppeabinõude puuduse all. Esialgne kooli põhikiri töötati välja pastor Gahlnbäck'i poolt, arvatavasti koos pastor Girgenson'iga, kuid hiljemini muudeti teda põhjalikult. Kooli sisekorraldus vabanes aja kestes vaimulikkude mõju alt, alludes maanõunikku kolleegiumile; ja vististi oli Kaarma seminar ainukene õppeasutus meie maal, kuhu Vene haridusministeeriumi mõju palju ei ulatunud. Tunduvaid muutusi tegi läbi ka õppekava. Seminaris on õppinud kogu ta kestvuse ajal (suleti a. 1910) 334 poissi, neist lõpetanud 189. Saaremaa koolivõrgu tihedusega ja kooliasjanduse kiire kasvuga möödunud sajandi teisel poolel ei suutnud kaugeltki sammu pidada maa kultuuriline ja seltskondlik edu, mida tõkestas peamiselt geograafiline asend ja majanduslik olukord. Ka hoogus herrnhuutlaste liikumine, mis alul eriti lugemisoskust tõstis ja kõlbliselt arendavalt mõjus, muutus hiljemini üldisele kultuurilisele arengule tõkkeks. Alles 1905. aasta mõjus avardavalt Saaremaa rahva silmaringile.

6. aprillil 1930 — E. Blumfeldt: „Põhja-Eesti maa-
koguduste pastorite majanduslikust olukorrast

XVII sajandi lõpul“. Ettekande allikaiks on Riigi Keskarhiivis alalhoitavad Põhja-Eesti pastorite aruanded, mida nad esitasid kuninga käsul aa. 1691—1701. Nad sisaldavad oma otsese aine kõrval lisaandmeid meie majandus- ja kultuurelule — pastorite olukorra sõltudes eriti just ka talupoegadest — ja kirikute arhiives säilinud dokumente, esijoones donatsioonide kohta, mida pastorid on lisanud oma aruandeile. Üldiselt võib pastorite sissetulekuid liigitada kolme ossa: sissetulekud 1) kirikumaadest, 2) talupoegade ja mõisate kohustistest ja andameist ja 3) ametitalituste maksudest. Kirikumaad on olnud suuruselt väga erinevad eri kihelkonnis ja pastorid on harinud neid kas oma talupoegade tööjõuga, kihelkonna mõisate ja talupoegade teotööga või palgalise tööjõuga; seejuures ei tarvitse need võimalused esineda alati puhtal kujul. Kirikutalupoegade kohustised on olnud väga erisugused, sõltudes eriti sellest, kas kirikumaad olid doneeritud või mitte. Jaataval juhul oli talupoegade töö tulukaim ja korralikuim. Mõisalt saadava tööjõuga on väga sageli esinenud korratasi. Tihti leiame ka kaebusi mõisnikkude liigeste agarusest kõrtside asutamisel kirikumaale, kuna aga koolide asutamisega väga loiid ollakse. Üldse esineb väga palju süüdistusi nii mõisnikkude kui ka talupoegade vastu, kes takistavat pastorite majapidamist. Ka reduktsioon on halvanud kirikute majapidamist, ehkki ta otseselt kirikumaid ei tabanud; eriti raskeks muutus nüüd metsamaterjali saamine. Pastorite elamud ja majapidamishooned näivad olevat olnud viletsas seisundis. Tuludel mõisatest näib puudunud olevat kindel maksualus, ja kui see ehk oligi olemas, siis omefigi ei peetud sellest kinni. Maks piirdus mõne tündri otrade ja rukkiga, mõnel pool esinesid ka kaerad või raha või erilised pühadeannid. Üldiselt kaevatakse, et mõisad vähendavat oma andameid alatasa ja jätvat võlgu, milleks muidugi reduktsioon osaliselt kaasa aitas. Talupoegade kirikumaksu aluseks oli adramaa, kuid maksusuurus oli erinev. Üldiselt näib, et mida väiksem oli kihelkonnas adramaade arv, seda suurem oli lasuv maks. Tollekordseil nälja-aastail on kirikumaski talupoegadele tundunud küllalt raskena, — maksta tuli ju pastori kõrval ka köstrile. Esineb kaebusi, et ka talupoegadelt ei saavat pastorid andameid kätte ja et talupojad igati petta püüdvat; lisaks sellele võtvat mõisa alati esijoones oma osa, jättes talupoegadele tihti vaid hädavajalise. Ka talupoegade põgenemine ja sel tagajärjel maa tühjaksjäämine vähendavat pastorite sissetulekut. Aruandeis esineb sageli märkusi, et endiste külade asemele olevat mõisad asutatud, talupojad ära aetud ja pastor seetõttu oma sissetulekust ilma jäänud; sest kuigi mõisad maksvat, siis mitte nii palju kui talupojad, eriti vähe aga esimesil aastail. Maatamehed, vabadikud ja käsitöölised tõid mõnel pool pastorile pühiks andameid, mõnel pool tegid mõne teopäeva suvel, kuid üldiselt ei maksnud

ega teinud nad kirikule midagi. Rahapalk esineb vaid Lihula pastoril, nimelt 200 hõbetaalri suurusena. Ametitalituste eest oli maks väga erinev. Pealegi matsid talupojad oma surnud veel väga sageli kalmudesse, mõisnikud aga õiendasid oma kiriklikud toimingud linnas. Üldiselt on needki maksud maksjaile tundunud suurtena ja rõhuvatena. Kapitali ei esine ühelgi pastoril. Aruannete järgi on järelikult pastorite seisund vilets. Siin võib muidugi liialdusi olla, kuid kui silmitseda näit. nende puudujäänud maksude loendeid, siis ei saa salata, et neid puudujääke väga ohtralt on esinenud. Isikliku maja-pidamise sissetulekuid ei saa aga kontrollida.

Samal koosolekul — L. Rebane: „Pühajärve sõda tänapäeva rahvatraditsioonis“. Traditsioon Pühajärve sõjast on huvitavamaid nähteid Otepää kihelkonna rahvatraditsioonis. Oli ju Pühajärve sõda omal ajal seal suur-sünnuseks ja veel tänapäevgi teab tast pea iga otepäälane midagi kõnelda. Üldiselt on mag. H. Kruus ametlike dokumentide põhjal annud Pühajärve sõjast õige kujutluse ja korregeerinud endise põhjendamatu käsituse sellest kui suurejoonelisest kokkupõrkest, tõestades, et seal oli tegemist ainult talupoegade vastuhakkamise kavatsusega, ühe talupoja vabastamisega ja sellele järgnenud peksuga. Üldiselt mõistab rahvas Pühajärve sõja nimetuse all peksmist, mitte rahutust ennast. Sõja nimetus peksule tulnud aga sellest, et kui peksuks rahvast kokku käsutatud, valmistunud mehed tõelisse sõtta minekuks. Siin traditsioon paiskab segi sündmusi, sest ettevalmistusi varustuse j. m. näol tehti just metsa kogumisel, enne kokkupõrget. Peksust on säilinud palju ohtralt traditsiooni kui eelkäinud sündmustest. Teatakse vaid kõnelda käärimistest suvel, kavatsusest veneusku minna ja välja rännata. Eestvedajana esinenud keegi Jüri nimeline isik. Mõisniku hoiatusest hoolimata käinud ta Riias salvimas; teda peksud kolm pühapäeva järjest kirikutulbas, mille tagajärjel ta surnud. See hirmutanud küll rahvast, kuid raske elu sundinud siiski vastuhakkamisele. Elu Pühajärve mõisas, eriti ka viljaikalduse tagajärjel, oli muutunud väga raskeks. Kuuldused veneusu hüvedest meelitanud paljusid ja usku vahetatud suure hooga. Mõisnikkude seas tekkinud ärevus, kutsutud sõdurid mõisa. Pühajärve mehed läinud metsa otsusega mitte tööle minna, kuni sõdurid lahkunud ja orjust kergendatud. Mõisa minekul olnud juhiks keegi erusoldat, nimega Jaan. Kui liiguti mõisa poole, tulnud vastu sõdurid; nähes neid, jooksnud salk pakk. Peks olnud ülekohtune. Peedu Saare pärast, kes vangistatud ja kelle rahvas vabastanud, peksud rahvast. Eriti nooremad jutustajad, olles sõna „sõda“ inspireeriva mõju all, kalduvad kõnelema hirmsast kokkupõrkest. Veel kõneldakse, et sündmus olnud väljaspoolt tulnud ässitajate töö tulemuseks ja et üldse olnud aktsioon käimas

sakstest vabanemiseks. Viimased näited pakuvad head illustratsiooni selle kohta, milliste moonutusteni võib areneda rahvatraditsioon. Pekstud kahe sõdurite rea vahel, igasühes neist 250 meest. Osa peketavaid olevat pääsenud noore kindrali vahelesegamise tõttu, kes olevat enne seda jalaluu murdnud ja nüüd valude tõttu sündimuse lõppu olevat kiirustanud. Veneusku minek aga jätkunud ega olevat seda suutnud tõkestada Pühajärve peks. Üldiseks tulemuseks esitatust võib pidada seda, et rahvatraditsioon on kasutatav ainult täiendava, lisandava, mitte mineviku sündmusi rekonstrueeriva andmestikuna.

Seltsi 10. aastapäeva aktusel 4. mail 1930 — P. Treiberg: a v a k õ n e“. Võib ehk kerkida üles küsimus, kas meie raske minevik üldse vääribki temasse süvenemist, aja, energia ja raha kulutamist? Kas ehk olevik ja tulevik ei vaja meie tähelepanu täiel määral? Nii mitmedki mõttesuunad, nagu voluntarism, futurism, naturalism, pragmatism, on toonitanud ajaloolise uurimistöö ja ajaloolise vaatlemisviisi ülearusust, isegi kahjulikkust. Kuid ükski neist vooludest pole siiski jagu saanud historismist, mis nõuab nähtuste käsitlemist ajaloolises perspektiivis. Ainult tahte ja instinktidele ei saa tugida. On vaja ümbrifitsevate olutingimuste tundmist, õige teotsemis-suuna valikut ja elavat sidet isiku ja lähema keskkonna vahel. Nende tingimuste saavutamist võimaldab kasvatus ajaloo-teaduse kaasabil. Kõik nüüdisaja kultuuri juured ulatuvad kaugesse minevikku ja minevik on mitmeti reaalsem ja kergemini teaduslikule uurimisele alluv kui olevik, mis ju õigupoolest moodustab vaid kitsa, alaliselt muutuva riba tuleviku ja mineviku vahel. Seepärast on võimata saada õiget käsitust olevikust, ilma et jälgitaks nüüdisaja olusuhete järkjärgulist arengut ja kokku sõlmitaks kultuuride ühendavad niidid. Ainult ajaloo kaudu võib uusi generatsioone viia kultuuriväärtuste ja -varade õigele mõistmisele. Kõigil inimkultuuri aladel on minevikust päritud traditsioonid paratamatuks edu ja arengu eelduseks. Ei saa ratsionaalselt korraldada ühiskondlikku elu ainult loodusteaduste ja puhta tehnika abil, ilma et vaadeldaks inimesikuid ja inimkollektiive kui dünaamiliselt saanud ja saavaid esemeid. Kui kunagi teadus võib mõjustada ühiskondlikku elu inimeste teadliku teotsemise kaudu, siis kuulub selles esimene koht kindlasti ajaloolistele teadustele. Eriti on aga ajaloo-teadusel täita suur osa väikerahvaste rahvuskultuurilises elus. Ühtekuuluvusetunne minevikus ja olevikus on see jõud, mis suudab neile rahvastele anda vajalise iseteadvuse ja liita nende eri elemendid üheks homogeenseks rahvuslikuks tervikuks. Ajaloolaste poolt tõlgendatud, rahvamassidele lähedaseks ja omaseks tehtud ühine ajalugu on ikka olnud see jõud, mis õigupoolest alles rahvad rahvaiks on teinud. Teadusmehist on just ajaloolased olnud need,

kes peamiselt ja kõige rohkem on mõjustanud rahvaste mentaliteeti. Sellega ei vii minevikku jälgiv ajalooteadus lõplikus analüüsis meid elust eemale, vaid aitab meid siduda tugevamini antud keskonnaga ja soodustab ka ratsionaalset arengut tuleviku suunas. Ka 10 aastat tagasi ellukutsutud Akadeemiline Ajaloo-Selts on neis põhitõdedes algusest peale teadlik olnud. Ta ei ole tahtnud jääda elust võõrdunud puhta teaduse taimelavaks. Ta on jõudu-mööda püüdnud edendada meie ajalooteadust mitte ainult teaduse enda pärast, vaid ka rahva elu parema ja otstarbekohasema korralduse huvides, püüdnud teenida eesti rahva tänapäeva kultuuri ülesandeid, kaasa aidata meie rahvusliku kultuurielu süvendamisele ja sisustamisele.

Samal aktusel — H. Kruus: „Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele“ (ilmunud „Ajaloolises Ajakirjas“ 1930, nr. 3).

Samal aktusel — P. Treiberg: „Akadeemiline Ajaloo-Selts 1920—30“ (ilmunud lühendatult „Ajaloolises Ajakirjas“ 1930, nr. 1—2). Annud ülevaate seltsi 10-aastase tegevuse kohta, lõpetas kõneleja oma ettekande järgmise kokkuvõttega.

Oma ettevõtteid on Akadeemiline Ajaloo-Selts suutnud teostada ainult tänu asjaolule, et Haridusministeerium, Tartu Ülikool, Kultuurkapital, Tartu linnavalitsus ja mitmed rahaasutised Hüpoteeği Pangaga esirinnas on seltsi tööd suuremate või vähemate summadega aineliselt toetanud. Nii on selts oma esimese 10 tegevusaasta kestusel toetusi saanud: Haridusministeeriumilt — 14.298 kr., Tartu Ülikoolilt — 4.397,77 kr., Kultuurkapitalilt — 5.919,50 kr. ja teistelt asutistelt — 1.741,50 kr. Esimese 10 tegevusaasta kestusel on Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevus peamiselt olnud suunatud nende hädatarvilikkude aluste loomisele, ilma milleta ei ole mõeldav edukas ajalooteaduslik uurimistöö meie rahva ajaloo alal (Eesti Biograafiline Leksikon, Eesti Ajaloo Bibliograafia, Ajaloo oskussõnastik, suulise rahvatraaditsiooni kogud j.n.e.). Nende ettevõtete juures on püütud töötada tõsiselt ja asjalikult. Võib-olla on see töö toimunud vast ehk liigagi „akadeemiliselt“, ilma väljaspoole paistva erilise innu ja vaimustushooga, arvestades ettevaatlikult kasutada olevaid vaimseid ja ainelisi ressursse. Nähtavasti on selle asjaoluga seletatavad mõnelt poolt, m. s. ka riigikogus, tehtud etteheited, et meie ajaloo alal iseseisvuse ajal veel liiga vähe kapitaalset on saavutatud. Kuid ei tohi unustada, et ilma tarvilikkude eeltöödeta kergelt ja kärsitult esitatud sünteesid võivad sama kergesti kokku variseda. Meie ajaloo teaduslik läbitöötamine eeldab süstemaatilist, visa ja ettevaatlikku tööd: alused peavad siingi olema tugevad. Seni on Akadeemiline Ajaloo-Selts peamiselt neid aluseid rajanudki. Kui

aga töö senisel kujul ja senise visadusega kestab, kui sellele endiselt osaks saab Vabariigi Valitsuse, Ülikooli ja rahaasutiste tähelepanu, kui seltskonna eri rühmitised hakkavad eriliste fondide loomisega meie ajalooteaduslikku uurimistööd omalt poolt toetama ja kui laiemadki rahvahulgad tõmmatakse aktiivselt kaasa ka uurimistöösse endasse, eriti kohaliku ajaloo uurimise alal, siis võib kindlasti loota, et järgnevad aastakümned osutavad juba kapitaalsemaid saavutisi ja annavad meile muuseas ka teadusepäraselt koostatud põhjaliku, eestiorientatsioonilise kodumaa ajaloo üldkäsitluse.

H. Kleis.

Adrian Virginus'e kiri Erik Dahlberg'ile.

Adrian Virginus'e isik on seni tähelepanu leidnud peamiselt kirjandusloos. Ent tema tegevuses on jooni, mis ka poliitiliselt ja sõjanduslikult seisukohalt pakuvad küllaltki huvi. Põhjasõja alguaastail on see dünaamiline, algatusvõimeline teoinimene kodukaitse organisaatorina astunud eesti talurahvaga nii lähedasse kontakti nagu vähesed tema seisuse- ja ametivennad. Teisest küljest lubab kindralkuberner E. Dahlberg'i hea vahekord V.-ga oletada viimase mõju mõningal määral kogu maamiilitsa organisatsiooni loomisel 1701. a. alul.

Prof. A. R. Cederberg on avaldanud rea väga huvitavaid V.-e kirju E. Dahlberg'ile (arvult 6, Liivimaa Rootsi k.-kub. arhiivist Keskarhiivis — XX, 19)¹⁾.

Neile lisaks on allpool toodud veel üks seni avaldamata Virginus'e kiri E. Dahlberg'ile (Liivimaa Rootsi k.-kub. arhiiv XX, 18a), mis kuulub samasse seeriasse, ajaliselt prof. Cederberg'i poolt avaldatud teise ja kolmanda kirja vahele. Sisult on alljärgnev kiri üks huvitavamaid ja iseloomulikumaid, mis ka juba avaldatud kirjade paremaks mõistmiseks kaasa mõjub. Näit. ei olnud kolmanda kirja alguosast seni selge, milliste V.-e teadete ja ettepaneku heatahtlikust vastuvõtust kindralkubernereri poolt on seal kõne — see ilmneb vast käesolevast kirjast. Kiri on koostatud Erastvere lahingu veel võrdlemisi värskete muljete all, kuid siiski kolmenädalase vaheaja järel, millist aega V. nähtavasti kasutas paljastava tõendusmaterjali kogumiseks väejuhtide tegevuse kohta. Et ta oma

¹⁾ A. R. Cederberg, Einige Briefe von Adrian Virginus an den Generalgouverner in Riga, Graf Erik Dahlberg, Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1921, lk. 41—51.

antipaatiast eriti just kindralmajor Schlippenbach'i suhtes ei tee saladust, on seletatav asjaoluga, et ta tõenäoliselt hästi on informeeritud teravustest Dahlberg'i ja Schlippenbach'i vahel.

A. Oinas.

Prod. Rigae d. 23 Januar: 1702.

Erleuchter, hochgebohrner herr Graff, Königl. Rath, FeldtMar-schall und General-Gouverneur

gnädiger Herr!

Ohne meinem bericht wirdt Eu. Erl. hochgräffl.ⁿ Excell.^s schon befanndt sehn, wie unglücklich wir dieses Ohrts am verwichenen 30 Decembr. in der jüngsten Action mit dem barbarischen Feinde dem Ruffen gewesen, wodurch dieses Stück landes und auch ein ziemlicher theil dieses Kirchspiels gänzlich verwüstet worden; Ich sage aber außz unterthänigstem Vertrauen gegen Eu. hochgr: Excell.^s alsz einen gnädigen landes Vater, und in hoffnung, dasz mir dadurch keine Angelegenheit zuwachsen werde, dasz die Muscowiter dießmahl das rechte Tempo gegen unsz getroffen u. unsere leute in der größten Sicherheit überrumpelt, so dasz auch die Ehstnische Ritterfahne, welche die eusersten quartire gegen den Feindt im Dorff Kannast hatte, mehrentheilsz im Schloff massactiret worden. Zwar brachten den Abendt zuvor 2 Kirrenpähische bahren Suchna Andres und Musta Kästä Sürri dem H. General-Majoren die Nachricht, dasz der Feindt nicht weit im Anbruch seh, sie wurden aber verlachet. Unsere schöne Magazin auff Korast wurde von unsz selbst in brandt gesteckt, die andere im Dorff Hobboal wurde dem Feinde zu theil. Ich versichere Eu. Erl. hochgeb. Excell.^s dasz ich die reine Wahrheit schreibe, ob aber der Verlauff der Sachen, so wie sie ist, u. die dadurch erfolgte Noth und Gefahr des armen landes, auch dergestalt Sr Königl^m Majestät referiret worden, darüber habe ich einiges bedencken. Wäre ich aber versichert, dasz es Eu. Erl. hochgräffl.ⁿ Excell.^s nicht unangenehm seh, und dasz mir dadurch keine Weitläufigkeit solte causiret werden, ich wolte eine aufzführliche Relation, die gantz anders lauten würde, alsz man wol schon berichtet haben möchte, abstaten. Am verwichenen Montage entstund zu Sagnitz abermahl ein ungegründetes Gerücht, ob wäre der Feindt vorhand[en], indem unsere auff Kundtschaft außgesandte Reuter unsere eigene dragouner (welche außcommandiret waren, unsere Todten zu Errestfer aufzufuchen) vor Ruffen angesehen; hierauff wurden gleich die Trouppen zusammen gezogen und sich nach Helmet zu reteriren beordert, die Magazin aber zu Sagnitz wurde preis gegeben. Endlich fandt sich der ungrund der nichtigen Relation, alsz gieng einjeder wieder nach seinem Quartier. Wie aber die officirer (welche eben Maltz außbekömen und zu brauen angefangen hatten) vermeinten, sie wolten an hier und Victualien in

ihren quartiren noch was vor sich finden, so hatten die geflüchteten und vertriebenen bauren schon alles preis gemacht, daher jene das Nachsehen hatten. Da nun, gnädiger herr, die wenige Armee solcher gestalt auff dem Sprung stehet, so ist leicht zuerkennen, was wir armen Unterthanen gegen einen so grausahmen Feindt vor Schutz zu erwarten haben; und stehet diese Gegend itzo, so viel noch der herrlichen Güter übrig ist, gantz ohne bedeckung. Zwar ist der Feindt nach der jüngsten Action mit überausz grosser beute unter continuirlichem Sengen und brennen zurückgangen, wie aber einige auß diesem Kirchspiel gefänglich weggebrachte und wieder lohszgekommene bauren berichten, so soll er sich zu Petschur wieder starck zusamen ziehen, umb mit dem neuen licht auff unsz wieder einzubrechen. Eu. Erl. hochgräffl^e Excell.⁵ ersehen nunmehr auch, wie auß dem General-Auffboth gar nichts geworden, nachdem darin so nicht verfahren worden, wie ich unlängst an Eu. hochgräffl Excell.⁵ berichtet. Diezmahl habe ich noch diesen Vorschlag: Es findt der vertriebenen und ruinirten bauren etliche hundert, die nicht einen tag zu erleben haben, sondern legen sich itzo auß Noth auff rauben und Morden, wie den schon würcklich viele höffe dieser Ohrtten von ihnen aufzgeplündert und ruiniret findt, die es noch ärger machen werden, wenn der Krieg länger anhält und zu deren Unterhalt keine Anstalt gemacht wirdt. Diese leute findt willig, sich eher gegen den Feindt zu defendiren, alsz hunger mit den ihrigen zu sterben. Alsz achte ich vor rathsam, dasz man diese leute alle zusamen suche, ihnen auß den höffen (die noch mehrentheilsz grossen Vorrath von Geträide haben, so doch leider dem Feinde zu theil wirdt, wie an vielen Ohrtten schon geschehen) etwas Geträide zu ihrem nöthigen unterhalt reiche, sie mit einiger Mañschaft von der landt- oder andern ordinairn Militz [et]c vermische und in die höffe lege, welche nunmehr zu erst gegen den Feindt liegen, umb dieselben undt das arme landt gegen des Feindes undt der Schnapshahnen u. Mörder Streiffen und rauben zu defendiren; damit dasselbe nicht weiter verheeret und verdorben werde. Und weil ich niemandt weisz, der sich hierumb mit Ernst bekümmern wil, so wil ich die Mühe übernehmen, im Lande herumbreisen und die leute alle zusamen bringen, massen ich wol weisz, wo der meiste hauffe hingeflohen. Diese Anzahl könnte auch durch diejenigen bauren verstärket werd[en] welche sich gegen den Feindt zu wahren gutwillig offeriren und mit gew[ehr] versehen findt. Solte nun dieser mein unterthänigster Vorschlag [Eu.] Erl. hochgräffl^e Excell.⁵ gefallen, so bitte ich hiezu eine Vollmacht, und dasz mir herrschafften und beampte behülflich seyn, worin ich in diesem Fall ihrer hüffe benötiget, auch, dasz diejenigen bauren mit nicht gewegert werd[en], die sich gutwillig offeriren, item dasz diejenigen Amptleute mitgehen, die doch von den höffen schon weggeflüchtet findt, item dasz mir ein Officirer und Unter Officirer zur assistance mitgegeben werde, die ich hiezu begehren solte. Wovon ich alle umbstände eben diezmahl nicht schreiben kan, sondern bisz künfftig verspare. Es ist die Noth des landes groß und periculum in morâ, daher stelle ich alles Eu.

Erl. hochgräfflⁿ Excell^s hohem Gutsdüncken anheim, wie dieses an-
sehen wollen. Ich habe zwar ein gleiches an d. Hⁿ Gen. Majoren
Schlippenbach geschrieben, habe aber zudemselben keine sonderbare
zuberficht nicht, bin auch mit demselben nicht befannt. Hieneben
bin ich unabläffig

Eu. Erl. hochgräfflⁿ Excell.^s zum
Gebeth und demüthigem Gehorjam
unterthänigster Diener

Odenpäh d. 19 Jan. 1702.

Abrian Bergin.

Seiner Excellence

12

Dem Erleuchten, hochgebohrnen Grafen und herrn, herrn Eric
Dahlberg, Sr Königlⁿ Majestät zu Schweden Rath, Feldt-Mar-
schall und General-Gouverneuren über liefflandt und die Stadt Riga

Meinem gnädigen herrn

Fr!

Riga.

(Umbrifu pitser)

Varia.

Werner Tawaststjerna, Pohjoismaiden viisikolmat-
tavuotinen sota, II: Sotavuodet 1590—1595 ja Täysinän
rauha. (Historiallisia tutkimuksia, julkaissut Suomen Historiallinen Seura,
XI), Helsingi 1929, 536 + 20 lk., 8 kaarti.

Tawaststjerna ülalmainitud uurimuse esimesele osale, mis käsitleb sõja-
aastaid 1570. ja 1590. a. vahel, on järgnenud sama avar teine osa,
milles autor töö lõpule viib Teusina rahuni ja sellega ühenduses oleva
piirküsimuse lahendamiseni. Kaheskümmesviies peatükis vaadeldakse nagu
teose esimeseski osas selle sõja sündmusi Eesti alal. Eriti rohkelt valgus-
tamist leiavad selleaegsed Narva olud ja Rootsi väepealikute Yrjö Boije,
Karl Horn'i, Klaus Fleming'i, Arvid Stålarml'i ja teiste teotsemine siin.
Narva piiramine, Horn'i halvenev suhe kuningaga ja konflikt, Rootsi
vägede viibimine Narvas ja ta ümbruses, laevastiku tegevus Peipsil ja
Narva jõel 1591. a., Fleming'i sõjaretk Vene alale, Narva kindlustusolud
ja kaasaegne kaubanduslik seisund ning p. m. leiavad üksikasjalisemat
kirjeldamist. Tawaststjerna uurimus on tarvilikuks eelnevaks tundmaõppimis-
allikaks 1907. a. Upsalas ilmunud Helge Almquist'i väärtuslikule teosele
„Sverige och Ryssland 1595—1611“, kust samuti huvitavaid andmeid võime
Eestimaa kohta leida.

Tawaststjerna töö teeb meile eriti huvitavaks autori poolt väga suurel
määral Rootsi ja Soome riigiarhiivist kogutud seni avalikustamata arhiivi-
aines. Kohati koguni tundub, et algmaterjali rohke esitamine mõjustab
dispositsiooni raskepärastumist ja takistab peaprobleemi jälgimist. Kogu-
mis annab raamat väärtuslikku materjali, mille põhjal edasi võidakse
arendada üksikküsimusi. Kahju on ainult, et uurija on arhiiviainest ühe-
külgsest kasustanud Soome ja Rootsi riigiarhiivest, jättes kõrvale Eesti
(R. Keskarhiivi, de la Gardie' arhiivi Tartu ülikooli raamatukogus, Tal-
linna ja Narva linnaarhiivide) ja Vene (Moskva arhiivide) vastava aines-
tiku. Siit oleks võidud leida mõndagi iseloomustavat selle sõja epi-

soodidele. Ka vene annaale ja ajaloolist kirjandust ei näi autor alati kasustanud olevat otseselt, vaid teiste tsiteeringute kaudu.

Üheks puuduseks, mis raskendab Tawaststjerna uurimuse lugemist ja esitatud teadete kontrollimist, on tarvitatud allikate, arhiivianete ja kirjanduse loendi puudumine. Seesugune loend on eriti tarvilik sellise avara töö juures, nagu seda on T. uurimus. Autor on väga palju tsiteerinud, kuid meil on raske saada ülevaadet, milliseid arhiivianestikke ja uurimusi ta on tarvitanud, seda enam, et tsitaadid mitmel puhul ei ole iseäranis täpsad (näit. lk. 10, m. 2, lk. 12, m. 1, lk. 271, m. 5 j. m. t.). Töö lõppu paigutatud olulist edasiandev saksakeelne referaat võimaldab ka soome keele mittetundjaid heita põgusa pilgu sellesse uurimusse.

Nii Soome kui Eesti ajaloo uurijaile annab T. kõnealune väärtuslik töö kahtlemata palju huvitavaid andmeid selle sõja ja segaduste ajastu üle XVI sajandi lõpul, mis kestvaid jälgi jätnud Soomes ja Eestis, ühtlasi pärandades vaenlike vahkordade lahendamise sõjalisel teel järgnevalegi sajandile.

O. L.

*

Käesoleval aastal ilmunud koguteoses „Poola“ on Riigi Keskarhiivi ametnik N. Treumuth avaldanud 24-leheküljelise artikli „Jooni poola ajast Eestis“. See on esimene iseseisvama iseloomuga kirjutis Poola aja kohta eesti keeles ja väärrib seda enam tähelepanu, et selle autor ilmselt avaldab positiivseid võimeid Poola aja uurimiseks ja ümberhindamiseks, — milline ülesanne kahtlemata meil ootab lahendajaid. Nii mõnigi Poola aega iseloomustav joon on siin öieti tabatud. Näit. on autor osanud õiglasemalt, kui seda seni tehtud, hinnata poolaegset rekatoliseerimise ja poloniseerimise poliitikat. Jääb soovida, et käesoleva artikli autor tulevikus esineks iseseisvate uurimustega Poola aja kohta, mida seni on valgustatud ühekülgselt ja puudulikult. N. Treumuthi ülevaatliku kirjutisega tutvumist võib igatahes kõigile meie ajaloo harrastajaile kindlasti soovitada.

H. S.

*

Ilmus „Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1914“ Mittevavis asuva Läti Genealoogia Seltsi väljaandel. Teatavas mõttes on see huvitav raamat, sest ta pidi ilmuma juba 1914. a., mis ajaks ka käsikirjad kõik koos olid. Sõda tegi aastaraamatute jätkamise võimatuks. Nii peegeldub selles raamatus veel ennesõja baltisaksa geneoloogilisest uurimisest kui ka mõnest muust ajaloolisest küsimusest huvitatud rühmitise töö. Aastaraamatu omaaegne agaram toimetaja Alexander Immanuel vabahärra von Rahden on juba surnud, kaastöölisest esinevad mitmed veel ennesõjaaegses ametis. Artiklite autorid on omalt alalt nimekamad. Nii arhiividirektor O. Stavenhagen pühendab järelhüüde Rahdenile, dr. H. Bruiningk kirjutab Bülowi sugukonna üle Liivimaal, sugukonnaloolisi andmeid esitavad prof. M. Taube märkmed, prof. L. Arbusow kirjutab õige erilisel teemil, nimelt „Saksa ordu teenrite ja Harju rüütelkonnaesindajate riitusest ordumeister v. d. Recke vapivärvides“ jne. Meid huvitavad kindlasti kõige enam omaaegse Eestimaa rüütelkonna arhivaar dr. P. parun Osten-Sacken'i „Bericht über das Estländische Ritterschaftsarchiv für das Triennium 1911—1913“ ja P. parun Ungern-Sternberg'i „Die Familiennamen, die in der Registratur der Prozessacten des Estländischen Oberlandsgerichtes 1619—1799 vorkommen“. Nii Eestimaa rüütelkonna kui ka ülemmaakohtu arhiiv-

vid asuvad praegu Riigi Keskarhiivis Tartus ja selletõttu on uurijate huvides, kui mainitud arhiivide kohta ilmuvad ülevaated ja nimistud. Nad on mõlemad kasutatavad ka nimetatud arhiivide praeguses olundis. Eriti Osten-Sacken'i aruanne annab ülevaate arhiivi ürikuist ja nende korraldamisest, mõisate kirjakogudest, mõisaürikute väljaandmise eeltõist, kirikuarhiivist (see asub praegu Tallinnas, isikute-raamatud Sise- ja Kohtuministeeriumis Perekonnaseisuahtide arhiivi nime all, teine osa Toompeal Provintsiaal-Muuseumi ruumides). Osten-Sacken'i aruanne on teistkordselt trükist ilmunud; seekord ta on määratud laiemale kasutajaskonnale, kuna ta varemini kättesaadav oli ametliku väljaandena ainult kitsamale ringile. Esimest korda ilmus ta Tallinnas a. 1913 eribrošüürina, olles määratud rüütelkonnapeamehe parun Dellingshausen'i aruande II osa kolmanda ainena esitamiseks korralselt kokkulevatele maapäevale (Rechenschaftsbericht des Ritterschaftshauptmanns Baron Dellingshausen-Kattentack für das Triennium 1911/13, II, 3. Bericht über das Estländische Ritterschaftsarchiv). Ametlikus aruandes on öeldud arhiivi sisseseade, ruumide, materjalide asetuse ja raamatukogu kohta lähemalt, millised osad puuduvad vastilmunud aastaraamatu artiklis. Samuti puuduvad seal kavatsused rüütelkonna arhiivi lähemate aastate tegevuse kohta. Need osad on nüüd muutunud avaldamisele tarbetuks rüütelkonna arhiivi kui iseseisva asutise tegevuse lõpetamisega ja arhiivi ületoomisega Tartu. Kuid vastilmunud ülevaates (teises trükis) leidub omakord mõni huvitav osa, mis ametlikus aruandes puudub. Seesugusena oleks mainitavad tabelid ja kirikuraamatute nimistu. — Imelikuna tunduvad aastaraamatu eessõnas toimetuse poolt kui ka ülevaates rüütelkonna arhiivi tegevuse üle Osten-Sacken'i enese poolt tehtud märkused, mis märgivad märkuste autorite teadmatust Eestimaa rüütelkonna arhiivi praeguse asukoha suhtes. Balti ajaloo uurimisest vähegi huvitatud isikud oleks kergesti võinud teada saada, et see arhiiv juba aastaid enam-vähem tarvitamiskõlbulises korras asub Riigi Keskarhiivis Tartus. Selletõttu võõrastab meid Osten-Sacken'i 1930. a. kirjutatud eessõna oma artiklile, kus ta mainib, et peale oma lahkumist rüütelkonna-arhivaari kohalt juulis 1919 talle arhiivi saatus on jäänud teadmatuks, vaatamata asjaolule, et ta au- ja armastusekohust ta vastu tunneb. See on kirjutatud pealegi Riias ja mitte kusagil kaugel Eesti piirist ning Tartust. Mis puutub toimetuse märkuse sama lk. 37 jooneall, kus nimetatakse olevat kuulnud, et rüütelkonna arhiiv osaliselt olevat viidud Tartu, ning selle tagajärjel oma kooskõla olevat kaotanud, siis seegi teade ei vasta tõele. Rüütelkonna arhiiv, nagu ta eest leiti ja Eesti võimudele üle anti, toodi tervikuna Tartu ja asub samases seisundis kui varemingi. Ainult üksikud uemad materjalid, mis ka varemini otsekohe ei kuulunud rüütelkonna teadusliku arhiivi alla, vaid olid kantselei jooksvas asjaajamises tarvitusel, ning katastribüroo materjalid asuvad veel Riigiarhiivis Tallinnas, kust nad lähemal ajal Tartu tuuakse.

Ametliku aruande lõpuosas 1913. a. ilmunud ülevaade Eestimaa justiitsarhiivi üle (mis koostus peamiselt Eestimaa ülemmaakohtu, osalt meeskohtu, alammaakohtu j. t. asutiste arhiividest) puudub uues äratrükis; seevastu leiame omaaegse justiitsarhiivi korraldaja P. parun Ungern-Sternberg'i poolt koostatud registri, mis tohiks iseäranis huvitav olla sugukonnaaurijaile.

O. L.

*

Praegu on Riigi Keskarhiivis teoksil rootsiaegse Eestimaa (kindral-) kubermanguvalitsuse arhiivi korraldamine. Mainitud arhiiv on mõödapäästamatuks paralleeliks vastavalt Liivimaa rootsiaegsele kindr.-

kub. arhiivile, mis asub samuti Keskarihiivis ja mille kohta leidub trükitud nimistu Fr. Bienemann'ilt. Eestimaa rootsiaegne kindr.-kub. arhiiv on Liivimaa omast ulatuselt küll väiksem, kuid, üksikud erandid välja arvatud, seni pea täiesti kasustamata. Sisult tuleb siin tähelepanu juhtida eriti juba 1570-daist aastaist algavale ainesele ning mõnele kohtuarhiivile, näit. Tallinna linnusekohtu (Burggericht) omale. — Korraldamisel püütakse võimalikult täpsalt restaureerida selle arhiivi algpärane kord ja koostada üksikasjaline nimistu, mis loodetavasti võib uurijatele kasustata-vaks saada trükituna.

N. T.

Ajalooliselt õige huvitava end. Saaremaa rüütelkonna arhiivi korraldamine Keskarihiivis on seotud suurte raskustega, sest üks osa sellest asub veel Kuressaares Saare Maavalitsuse valdamisel. Loodetavasti avaneb nüüd Arhiivinõukogu vahendamisel võimalus ka see osa üle tuua, kuigi seni Maavalitsus selle vastu on olnud.

Keskarihiivi tuleks tuua ka XVII sajandi esimese poolega algav Eestimaa Konsistooriumi arhiivi vanem osa, mis praegu alal hoitakse lähemalt korraldamata olekus Tallinna Provintσιαalmuuseumi mõnes ruumis, mis pealegi nähtavasti niisked. Keskarihiivis oleks see ajaloolisele uurimistööle äärmiselt väärtuslik arhiiviosa palju hõlpsamini kasutatav.

O. L.

11.—13. septembril s. a. viibis Tartus Läti riigiarhiivi direktor J. Behrziņš. Tema külaskäigu ülesandeks oli eelkõnnkuleppe saavutamise Eesti ja Läti riiklikkude arhiivide tegelaste vahel arhivaalide vastastikuse vahetamise küsimuses Eesti ja Läti vahel. Nõupidamisest võtsid Eesti poolt osa Riigi Keskarihiivi juhataja O. Liiv, arhiivnõukogu esimees ja riigiarhiivi direktor R. Övel ja Tartu Ülikooli esindaja arhiivnõukogus prof. J. Uluots, Läti poolt — Läti riigiarhiivi direktor J. Behrziņš. Nõupidamisel jõuti üksmeelsele otsusele, et tuleb viibimata samme astuda senise pineva vahekorra kaotamiseks ja normaalse sõbraliku vahekorra jaluleseadmiseks mõlema riigi arhiivide vahel. Vastastikusele vahetamisele kuuluvad otstarbekohasuse, s. o., kus see võimalik, territoriaalsuse põhimõtte kohaselt veneaegsed Balti kindralkuberner'i ja Liivimaa kubermangu valitsuse arhiivid.

A. P-i.

Tartu linnaarhiiv 1919—1929. Linnaarhivaar A. Hasselblatt'i ametisse astumise järel aastal 1920 toimetatud revisjonil selgus, et Tartu linna arhiiv ei ole pea sugugi kannatanud revolutsiooni ja enamlaste valitsuse ajal: puudusid ainult mõningad teosed käsiraamatukogust. Eesti iseseisvuse ajal on arhiiv kiiresti kasvanud nii linnaasutiste poolt üleantud, vene ja okupatsiooniaegsete arhivaalide kui ka uue korra maksimahakkamisel likvideeritud asutiste-arhiivide lisandumise tagajärjel. Neist mainitagu vaid Tartu maksukogukonna võrdlemisi suurt arhiivi. Viimaseil aastail on hakatud arhiivi andma arhivaale ka Eesti iseseisvusajast. Praegu ulatub Tartu linnaarhiivi arhivaalide hulk 700 jooksva meetrini. Arhiivil on kasutada kolm tuba raekoja kolmandal korral ja eriline selleks ehitatud ruum raekoja põõningul. Siiski on ruumipuudus suur, mille tõttu hulk

kappe arhivaalidega on asetatud kolmanda korra koridoridesse. Ruumid on kõik väga kuivad, kuid ükski neist ei ole täiesti tulekindel. Arhiivi kasutamist hõlbustab umbes 3000 köiteline käsiraamatukogu, milles leiduvad pea kõik tähtsamad teosed Baltimaade ajaloo alalt. Arhiiv on korraldatud provenientsprintsibi kohaselt ning varustatud ka enam-vähem nimes-tikkudega. Lähema tuleviku ülesandeks oleks arhiiviteaduse nõuetele vastava inventuurnimistu koostamine ja selle avaldamine trükis.

Arhiivi kasutamine teaduslikkudeks otstarveteks on olnud võrdlemisi elav, eriti ülikooli õppejõudude ja üliõpilaste poolt. Arhiivi ainestiku põhjal on valmimas üks doktori väitekirj ja koostatud mitu magistrin-ninga hulk seminaritöid. Ka on ilmunud trükis rida vähemaid Tartu linnaarhiivi materjalil põhjenevaid töid, milledest olgu nimetatud prof. P. Treibergi ülevaade Tartu ajaloost Rootsi ajal ja XVIII sajandil (kogu-teoses „Tartu“) ja cand. hist. A. Hasselblatti kirjutis „Karl der XII und Dorpat“ („Karolinska Förbundets Årsbok“ 1925).

Lõpuks mõni sõna arhiivi isikliku koosseisu kohta. Linnaarhiivaar Titus Christiani äkilise surma järel 3. I 1920 oli see koht täitmata A. Hasselblatti ametisse nimetamiseni 15. IX 1920. Tervislikel põhjustel 1927. a. algul teenistusest lahkunud A. Hasselblatt suri 8. IX 1927. Tema asemele nimetati samal aastal E. Tender.

E. T.

*

Tallinna linnaarhiivi vanemas osakonnas jätkub kesk-aegete ürikute ja kirjade väljavõtmine plekk-kastidest ja nende järjesta-mine vastavasse seeriaisse, mis tublisti hõlbustab nende kasutamist. Praegu on parajasti käsil pergamentürikud ja kirjad XV sajandi keskpaigast, pea-miselt ordumeistrite, ordukäsknikkude, piiskoppide ja linnade omad. Arhi-vaari abi dr. Johansen tegi kahekuulise uurimisreisi Kopenhaageni ja Stokholmi arhiividesse. Oma peatähelepanu pühendas ta Stokholmis Rootsi Riigiarhiivis leiduvaile vanemaile Põhja-Eesti asustusajaloolistele and-meile.

Arhiivi väljaannete 5. number — „Linna märkmeteraamat pergamentil“ aastaist 1382—1518, mille ülemõpetaja A. Plaesterer trükkki toimetab, võib loodetavasti juba lähemal ajal valmina huviosaliste kätte minna. On asunud vanema „kodanikkude-nimistu“ väljaandmise eeltöödele.

Uue mas osakonnas kestab edasi materjalide koondamine linna-asutistest ja linnavalitsuse osakondadest. Kogutud arhivaale on praegu võimalik korraldada ainult esialgselt. Varem koondatud osast on praegu korraldamisel Tallinna endise Suure gildi arhiiv ja supliikaadid. Gildi arhiivi endine korraldus ja ajutine summaarne nimestik olid väga puudu-likud ja aktid juba enne linnaarhiivi jõudmist täiesti segi paisatud. Korraldamisel olevate diaariumite hulgast tuli uuesti päevavalgele gildi-vanema Gert Kampferbeck'i diaarium (1560—1563), mis kuulub poliitiliselt tähtsasse ülemineku aega, kuid mis vahepeal oli kadunud. Supliikaadid a. 1710—1850, olles omal ajal teatavas alfabeetses ja ajalises järjekorras kokku köidetud, sisaldavad rikkalikult mitmekesiseid andmeid Tallinna siseolude kohta Vene ajal, millest meil seni olemas õige kahvatu ülevaade.

R. K-n.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jatkab käesoleval aastal senisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), dr. P. Johansen, E. Kerem, R. Kleis, A. Koort, dr. Arvi Korhonen (Soome), H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Kõpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nivev†, A. Oinas, prof. H. Oldekop†, H. Ottenson, prof. A. Pridik, prof. K. Ramul, G. Rauch, M. Schmiedehelm, H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, J. Vasar. K. Vilhelmson. dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling† (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen† (Soome) ja R. Övel. Peale eelnimetatute on veel lahkesti kaastööd lubanud: G. Vihgrabs (Läti), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülge — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

Järgmine number ilmub detsembrikuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924., 1925. ja 1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927., 1928. ja 1929. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.